

**ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻԻ
ԵՒ
ԿՈՍՏԱՆ ՉԱՐԵԱՆԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐԸ**

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Կարօ Սասունիի (Ահարոնք գիւղ՝ Սասուն, 1889-Պէյրուսթ, 1977) անունը իր առանձին տեղը ունի Ի. դարու հայ քաղաքական-կուսակցական կեանքի պատմութեան մէջ: 1910ականներուն սկիզբը, երբ իրաւաբանութիւն կ'ուսանէր Պոլսոյ մէջ, ան ընդգրկուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) շարքերը, այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը բերած է ամբողջ տասնամեակը յուզող քաղաքական ու ռազմական դէպքերուն: Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին, եղած է Խորհրդարանի անդամ ու Շիրակի նահանգապետ, Փետրուարեան Ապստամբութեան (1921) օրերուն՝ Փրկութեան Կոմիտէի ներքին Գործոց նախարար: Այնուհետեւ, ան տարագրութեան ճանապարհը բռնած է իր շատ մը գաղափարակիցներուն նման: Յաջորդ կէս դարուն կուսակցական, հրապարակագրական, ինչպէս նաեւ ուսուցչական ու գրական աշխոյժ գործունէութիւն ծաւալած է Փարիզի ու Պէյրուսթի մէջ: Հրատարակած է պատմական, քաղաքական, գրական եւ յուշագրական մօտ երկու տասնեակ հատորներ:

1907-1914ին գրական նախափորձեր ընելէ ետք, 1920ականներուն, քաղաքական գործունէութեան զուգընթաց, Սասունի վերադարձած էր գրականութեան ու գործօն մասնակցութիւն բերած փարիզահայ գաղութի գրական-մշակութային կեանքին: Այդ ժամանակաշրջանին Իտալիա փոխադրուած Կոստան Չարեանի հետ հաստատած է կապեր, որոնց արդիւնքը եղած է կանոնաւոր նամակագրութիւն մը (1930-1931): Այնուհետեւ թղթակցութիւնը ընդհատուած է անյայտ պատճառներով: Սասունի ու Չարեան կրկին հանդիպած են 1950ականներուն՝ Պէյրուսթի մէջ²:

*Սասունի-Չարեան նամակագրական կապին առաջին հրապարակումը կատարուած է Սասունիի մահէն քիչ ետք, երբ 1977ին Չարեանէն երեք նամակներ (յաջորդաբար՝ 4 Յունիս 1930, 12 Մարտ եւ 14 Մարտ 1931) լոյս տեսան *Բագինի* մէջ՝ խմբագրական հետեւեալ բացատրութեամբ. «1930-1931 թուականներուն, Կ. Սասունիի եւ Կ. Չարեանի միջեւ կատարուած է քոթակցութիւն մը, երբ առաջինը Փարիզ կը գտնուէր, իսկ երկրորդը՝ նախ Ասքոն, եւ ապա՝ Վենետիկ: Կ. Չարեանի նամակները թիով 15 հատ են, որոնց մեքենագրուած պատճէնները կը գտնուին «Էագին»ի խմբագրութեան տրամադրութեան տակ:*

Գաղափար մը տալու համար այդ մասին, ստորեւ կը ներկայացնենք քանի մը նմոյշ»³:

Ենթադրելի է, որ նոյնինքն Սասունին կատարած ըլլայ Չարեանի նամակներուն վերծանումն ու մեքենագրութիւնը՝ մահէն քիչ առաջ: Սակայն, հնարաւոր չէ ըսել, թէ անոնց տպագրեալ շարադրանքին մէջ մեր նկատած վրէպները (թերեւս ուրիշներ եւս, որոնք առանց բնագրի առկայութեան կարելի չէ կռահել) մեքենագրի օրինակէն բխած են, թէ՞՝ գրաշարական սխալներ եղած:

Վեց ամիս ետք, երեք նամակներ եւս լոյս տեսան (յաջորդաբար՝ 15 Մայիս, 25 Սեպտեմբեր եւ 14 Փետրուար 1930), որոնց կցուած էր հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Կ. Սասունիին գրուած Կ. Չարեանի 15 նամակներէն երեքը ընթերցողին յանձնուած էինք մեր անցեալ տարուան Նոյեմբերի համարով: Ստորեւ կու տանք երեք հատ եւս, իսկ միւսները պիտի ներկայացնենք տարբեր առիթներով»⁴:

Դժբախտաբար, այդ նամակներուն հրատարակումը Բազինի մէջ ընդհատուած է մեզի անյայտ պատճառներով (թերեւս՝ լիբանանեան պատերազմին վերիվայրումներուն հետ կապուած), եւ մնացեալը անտիպ մնացած է ցայսօր: Անծանօթ է մեքենագրեալ նամակներուն, ինչպէս եւ անոնց հիմք հանդիսացող ձեռագրերուն ճակատագիրը. անոնք չկան Սասունիի արխիւին մէջ, որ ներկայիս կը գտնուի իր հարազատներուն մօտ՝ Լոս Անճելոս:

Այս նամակները հետաքրքրական են, քանի որ վկայութիւնն են շրջանի գրական խմորումներուն (օրինակ՝ Մենքի շարժումը) եւ քաղաքական որոշ հարցերուն (օրինակ՝ 1925-1930ի քրտական ըմբոստութիւնը Թուրքիոյ մէջ, եւն.)⁵:

Ներկայ հրատարակումին մաս կը կազմեն Կարօ Սասունիի տասը անտիպ նամակներ, որոնց ձեռագրերը կը գտնուին Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Գրակալութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ (Կ. Չարեանի Ֆոնտ, թիւ 96), եւ Բազինի մէջ լոյս տեսած Կոստան Չարեանի վեց նամակները: Վերջիններուն պարագային, բնագրերուն բացակայութեան պատճառով, գոհացած ենք սրբագրելով կարգ մը կուսակցի թիւրընթացումներ: Այլապէս՝ նամակները լոյս կ'ընծայենք նոյնութեամբ, յարգելով լեզուական եւ ուղղագրական բոլոր իւրայատկութիւնները (Սասունի, հաւանաբար Կովկաս անցուցած տարիներուն ազդեցութեամբ, արեւելահայերէն որոշ ձեւեր գործածած է): Բոլոր նամակները (ներառեալ՝ Բազինի մէջ լոյս տեսածները) օժտած ենք ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր միջոցները ներած են: Յոյս ունինք, որ այս հրատարակումը իսթան կը հանդիսանայ, որ յետագային յայտնաբերուին ու լոյսին բերուին այս նամակագրութեան պակտող միաւորները:

1.

8 Փետր[ուար] 1930
Փարիզ

Սիրելի Չարեան!

Ստացայ բացիկդ. ուրախ եմ որ արեւ եւ խաղաղութիւն կը վայելես, ու միեւնոյն ժամանակ աչքերդ կը հանգչին ձիւնէ անբնութիւններու վրայ:

- Հոս բան մը չկայ. տափակութիւնը՝ լայնատարած:

- Հարցումիս պատասխանեց այդ «կովի աչքերով»ը⁶: Ես ալ ատելի շեշտակի հարուածեցի⁷: Աւելի խիստ գրած էի եւ վերջաբանին մէջ կ'ըսէի որ այդ *հէրիֆը* «անմեղ» է որովհետեւ զանազանելու կարողութիւնը չունի: Օրինակ տուած էի Անգլիացի հեղինակ Գ. Մուրի⁸ «Հաջի Բաբան»⁹ որ երբ Երուսալոս ու Լոնտոն կուգայ բոլոր երուսացիները իրարու նման կը գտնէ, ու կ'անիծէ այդ անհաւատները, որոնց ճանչնալ եւ զանազանել չի կրնար: Լ[ետոն] Նա[յ]իրցու տեսնելու եւ ըմբռնելու կարողութիւնը նմանցուցած էի պարսիկ Հաջի Բաբային: Սակայն Շ.Գ.¹⁰ շատ խնդրեց այդ մասը հանեմ, որովհետեւ տղան

ջղային հիւանդ է... Ինչ որ է, «Յառաջ»ի մէջ կը կարդաս այդ երկու գրութիւնները:

- Համաստեղէն¹¹ նամակ ունիւմ Հոռմէն. 15 օրէն Փարիզ պիտի հասնի¹²:

- Ահարոնեանի¹³ մասին երկու յօդուած գրեցի¹⁴ եւ դրկեցի «Հայրենիք»ին¹⁵. «Յառաջ»ի¹⁶ մէջ ալ պիտի տպուի, կը դրկեմ քեզ: Կ'ենթադրեմ որ Ահարոնեան շատ գոհ պիտի մնայ, թէւ կշռով գրած եմ եւ փառաբանանքի չեմ գացած: Իմ համոզումով, մինչեւ հիմա իր մասին լոյս տեսած յօդուածները պարզ ծափահարութիւններ են, աննշան մարդոց կողմէ գրուած, ու չեմ կարծեր որ այդ պարզունակ փառաբանանքները շատ շոյեն անոր արուեստագէտի ետը:

- Յոյս ունիւմ որ պիտի աշխատիս, բայց երբեմն երբեմն փոթորկայոյզ նամակներ գրէ մեզ, որոնք մասամբ միայն պիտի փոխարինեն քու ներկայութիւնը:

Եղիան¹⁷ կը բարեւէ:

Ռոթոնտի¹⁸ աթոռներն անշարժ, մեզի կը սպասեն շատ յաճախ:

Շատ բարեւներով եւ սիրով՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

2.¹⁹

14-2-30

Սիրելի Սասունի,

Նամակդ եւ թերթերը առի. շատ լաւ՝ շնորհակալութիւններս: «Հայրենիք» օրաթերթին Միստրալի²⁰ մասին մի փոքրիկ յօդուած դրկեցի²¹ եւ առիթէն օգտուելով մի քիչ ման եկայ այդ պարունների²² անգաղափարաբանակ փողոցներում²³: Եթէ պէտքը տեսնուի՝ կը վերադառնամ, անելի ուժգին կոխկոտելով, մեր գրական պատմութեան մէջ չտեսնուած այդ ամայութիւնը:

Վերջը վերջոյ, ի՞նչ ահաւոր ինքնասպանութիւն է այդ, այդպէս ասած, երիտասարդների ընթացքը: Եւ ի՞նչ խեղճ ազգ ենք մենք...

Բայց լաւ է այդ մասին չխօսել: Գրողը տանի այդ ամէնը.- հարկատր է աշխատել:

Կարծում եմ, որ այլեւս մեծ քաղաքների, մա՛նաւանդ Փարիզի կեանքը ի վիճակի չեմ տեսնելու: Եկայ այստեղ²⁴ թէ չէ՝ հանգստացայ, ջղերս գտան իրենց տեղը եւ կանոնատր աշխատանքներս վերսկսեցի:

Լաւ է. արեւ ամբողջ օրը, ծաղիկներ եւ գեղեցիկ լիճը: Աւելցուր, որ - չտեսնուած բան - ո՛չ մի հայ չկայ: Թէպէտ առհասարակ շատ մարդ չկայ. գիւղ տեղ է. քիչ բնակչութիւն եւ առատ... օդ:

Յոյս ունեմ մինչեւ գարուն շատ բան արտադրել: Եթէ այս թափով կարողանամ շարունակել...

Այստեղ վերը, բլրան կատարին, գերմանացի արուեստագէտներ փոքրիկ գաղութ են հիմնել. կտաւ են գործում, ապակի են նախշում եւ այլ[ն]: Կարողանում են իրենց ապրուստը վաստակել: Ո՞ր էր մենք էլ կարողանայինք մի այդպիսի գաղութ կազմել ու ազատ ժամերին արտադրել: Խեղճ Սիամանթոյի²⁵ երազն էր. մենք էլ պիտի երազենք ու մեռնենք ու մեզանից յետոյ եկողներն էլ պիտի երազեն ու մեռնեն...

“Rotonde”ից²⁶ ազատագրուել՝ ահա՛ մեծ լուզումգը:

Ի՞նչ նորութիւններ կան՝ գրիր: Երբեմն էլ թերթ ուղարկիր, եթէ ներութիւն չէ:

Եղիային շատ բարեւներ: Փարիզից նորից մեկնեցայ առանց իր նկարները տեսնելու: Բայց ոչինչ, լուրջ տղայ է եւ վստահ եմ որ լաւ բաներ է նկարում: Բարեւներ եղբայրներիդ²⁷, Եղիային:

Մնամ սիրով՝
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Հա՛, մոռացայ ասել, որ «Էպոպէյա», «Էպոս»²⁸, - roman epique եւայլն - դեռ պատերազմից առաջ գործ են անել գերմանացիները եւ մասնատրապէս Հ[այնրիխ] Մաննը²⁹: Այդ տխմարը³⁰ կարծում է, որ ամէն բան ռ[ու]սներիցն է սկսում, մինչդեռ 80ական թուականից³¹ ի վեր նրանք կապկօրէն ընդօրինակում են եւրոպացիներին:

Epique երգի մասին գրել³² եմ «Մեհեան»ի³³ մէջ. թատրոնի մաս[ին] խօսելիս³⁴:

3.

26 [Փ]ետր[ուար] 1930

Փարիզ

Սիրելի Զարեան!

Ստացայ նամակդ, որմէ արեւու հոտ կուգար. որքան կարօտ եմ առանձնութեան եւ արեւու դրացնութեան... Բայց երեւի մենք պիտի շարունակենք Rotondeի մեր կեանքը:

Շատ ուշացուցի այս թերթերը: Երեւակայի որ 2 շաբաթ է գրպանս կը պտտցնեմ, ու օր ատուր թիւերը կ'աւելնան: Վերջապէս, այս օր, այս հաստ ծրարը քեզի կը դրկեմ:

Ինչպէս պիտի տեսնես, այդ թշուառական Նա[յ]իրցին նորէն գրած է, դուրս տալով, թէ եւ շատ ընկրկած է եւ à la-ները մէկ կողմ նետած է³⁵: Այդպիսի ողբալիներն արժէք գուրկ են, ու անոնցմով զբաղիլն ալ կը դառնայ անարժէք: Շ.ի հետ կռուեցայ, ցոյց տալով իրեն որ իր ըրածը անպարկեշտութիւն է, երբ նման գրուածքներուն տեղ կուտայ: Չգիտեմ, ասկէ յետոյ պիտի աշխատակցի՞մ «Յառաջ»ին, թէ ոչ: Մեզի կը մնայ մեր թերթը հանել, այլապէս այս օրերու «գրական» ախոռներուն մէջ կրնանք խեղդուիլ:

Վերէն վար, Ամերիկայէն մինչեւ Եգիպտոս, թերթերն ու ամսագրերը պզտիկ մարդոց խանութքը դարձած են:

- Համաստեղը չեկաւ տակաւին:

- Ահարոնեան պատէ պատ կը խօսի ամսագրին վրայ³⁶, բայց իրականութիւնն իմ աչքէս հեռու կ'երեւի:

Ես եւ Եղիան քեզ կարօտցած ենք. այդքան հեռաւորութեան վրայ, քեզ միշտ մեզ մօտ կը նկատենք: Վերջապէս, օր մը, խմբովին ճիչ մը պէտք է արձակենք այս համատարած ոռոնցի մէջէն, որ հայկական ճահիճէն կը բարձրանայ, եւ երեւակայի որ այդ գորտային պատարագին մէջ, դպիրները հին ու նոր «գրագէտներ»ն են:

Շատ սիրալի բարեւներ Եղիայէն, եղբօրմէս եւ ինձմէ:

Սիրով քո՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Կը ներես որ այսպէս կը ծրարեմ երկտողս. եթէ շուտ չիջնեն փոստին, քանի մ'օր ալ կրնամ մոռնալ թերթերը գրպանիս մէջ:

Միրելի Չարեան!

Ժամանակին ստացած եմ քու երկտող նամակը: Շաբաթ մը յետոյ միայն կրցայ ստուգել որ Ահարոնեան մեկնած է այս տեղէն: Ես տեղեկութիւն ստացայ որ պօսէմը կը տպուի Ապրիլի թիւին մէջ³⁷: Յոյս ունիմ որ մինչեւ հիմա Դարբինեան³⁸ քեզ գրած կ'ըլլայ³⁹:

Դարբինեանի նամակներէն այն տպաւորութիւնը կը ստանամ որ լաւ տրամադրութեան մէջ չէ: Ես ալ սկսած եմ ընդհարումներ ունենալ «Հ[այրենիք]»-[ի] վարչութեան հետ⁴⁰: Մարդու վրայ սիրտ չի մնար, իրօք, տեսական աշխատանքի լծուելու:

Նօթեր սկսած եմ առնել, քննադատական յօդուած մը պատրաստելու «Հ[այրենիք]» ամսագրին համար «Օրերի պսակ»ի առթիւ⁴¹: Բայց Դարբինեան[ի] գրածներէն կը հասկնամ որ մինչեւ քրտական ուսումնասիրութիւնս⁴² չվերջանայ, ուրիշ յօդուած, միեւնոյն ժամանակ, չի կարող զետեղել թերթին մէջ: Այդ ալ առաջ կու գայ իր շրջապատէն...

Ինչ որ է[,] ես իմ յօդուածս կը պատրաստեմ⁴³:

- Կարդացի Միստրալի մասին գրածդ. լաւն է եւ տեղին:

- Մայքըլ Արլէնի⁴⁴ պատմուածքը կարդացի թէ անզլիւրէնը եւ թէ թարգմանութիւնը⁴⁵: Պէտք է ըսեմ որ Չօպանեան⁴⁶ սխալ ըմբռնած է եւ յարձակումը զգուելի գտայ⁴⁷: Այդ պատճառով յօդուածով մը հրապարակ եկայ Մայքըլ Արլէնին պաշտպանելու⁴⁸: Մարտի 12ի թիւին մէջն է⁴⁹: Թէեւ ես շաբաթ մ'առաջ տուի, սակայն Շ.ն ուզեց խմբագրական մը գրել⁵⁰, ու յետոյ իմ յօդուածս տպել: Խմբագրականը շատ խեղճ բան է, պիտի տեսնես: Իմ յօդուածիս առաջին երկու տողը ինքը արեւցուցած է, յիշատակելով իր խմբագրականը: Դժգոհ մնացի, շատ ներողութիւն խնդրեց, ու ես լռեցի: Մէկ խօսքով, ամէն կողմ տափակութիւն մը կը տիրէ: Չօպանեան անշուշտ կողմնակի խնդիրներուն պիտի մօտենայ եւ յամառի, այդ պարագային արեւի խիստ եւ արեւի կտրուկ պիտի հարուածեն: Այս տափակ ոչնչութիւնները բաւական է, որ 40 տարիներէ ի վեր հայ գրականութեան բեմին վրայ քահանայապետութիւն ընեն...

- Տրամադրութիւնս վատ է, որովհետեւ կեանքս անորոշ է. թէեւ այս պայմաններուն մէջ արեւի բան կը ստեղծագործեն, բաներ մը որ իմ սրտին ու մտքին մօտիկ են, որ իմ անունով հրապարակ նետուած չեն, եւ ինչպէս դուն կ'ըսէիր, ընթերցողի կարծիքէն չեն ազդուիր: Իմ անհատական անկախութեանս հետ, ես հոգեկան երջանկութիւն ունիմ. եւ էականը մարդու հոգեկան անկախութիւնն է:

- Գարունը կը մօտենայ, ու ես միտք ունիմ քաշուիլ Շավիլի անտառը, իմ տան մօտիկ⁵¹, ու քանի մ'ամիս, արջերուն պէս, իմ սեփական ոտքերու տակը լ[ի]զել, ինձմով սնանելու համար...

- Համաստեղէն 40 օր է լուր մը չունիմք: Դճնովայէն պիտի մեկնէր, ու ո՞ր մնաց, չգիտեմ: Մ. Բերբերեանի⁵² Նիսի հասցէն եթէ գիտես, գրիր ինձի:

- Եղիան քեզ կը բարեւ: Հաւատացիր որ քեզ շատ կարօտցած ենք:

Ձերն սիրով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

5.

20 Ապրիլ 1930
Փարիզ

Միրելի Ջարեան!

Ստացայ երկտողդ. թերթեր դրկելէ առաջ քեզի կը դրկեմ այս նամակը, որպէս զի ներփակեմ Մարտէլէն հասած նամակ մը քեզի⁵³: Հոն հաւաքուածները կ'ուզեն զիրք մը հրատարակել Ահարոնեանի յօբելեանի առթիւ: Նախաձեռնողները շատ անճարակ մարդիկ են եւ չեն կարծեր շնորհքով բան դուրս գայ: Ես գրութիւն չդրկեցի. երբ կրկին դիմեցին, իրենց գրեցի որ «Յառաջ»ի մէջ գրածս (Ահարոնեանի մասին) կարող են արտատպել, եթէ ուզեն, ու օձիքս ազատեցի: Դուն եթէ ժամանակ ունիս, բան մը գրէ, թէն այս բոլոր հաւաքածոներէն եւ տարեգրքերէն զգուած եմ⁵⁴:

- «Մտածումներ»ու շարք մը սկսայ «Յառաջ»ին մէջ, քանի մը Կիրակի պիտի տեսէ: Առաջինը արդէն լոյս տեսաւ. հարուածը կ'երթայ «նիհար եզան» - Զօպանեանին:

«Տատրագոմի հարսը» ամբողջութեամբ տպուած է⁵⁵: Ուրախ եմ ըսելու որ քանիներ արդէն կարողացած էին եւ ինծի յայտնեցին իրենց հիացմունքը...

Այո, լաւ ելոյթ էր. շատերը շուրջերնին պիտի նային, կարծեմ քիչ մը անհանգստացած:

- Ահարոնեանը կը տեսնեմ. առայժմ տաք կը մտածէ հանդէսի մասին. տեսնենք թէ նոյնը պիտի մնա՞յ յօբելեանէն յետոյ:

- Այս օր Չատիկ է... *Յարութիւն...*

Մարդ Աստուծոյ, մեր յարութիւնը ե՞րբ պիտի գայ. ե՞րբ քանի մը հոգի ձեռք ձեռքի տուած մենք ալ մեր վրայէն ետ պիտի հրենք սա ծանրացող խաքարը...

- Այս օր իմ եղբայրներուն, Համաստեղին եւ Եղիային հետ մեզ մօտ պիտի *Չատկենք*, ու քու կենացն ալ պիտի խմենք, յոյսալից որ մենք յարութիւն պիտի առնենք, օր մը:

Ձերմ բարեկերով ու սիրով՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

6.⁵⁶

15-5-30, Աս[կ]ոնա

Միրելի Սասունի,

Ինձ մոռացար: Շատ հետաքրքիր եմ իմանալ Ահարոնեանի յօբելեանը ինչպէ՞ս անցաւ: Հայերէն թերթի երես չեմ տեսնում եւ դու էլ մինչեւ որ տեղիցդ շարժուես՝ ամիս կ'անցնի: Բարի եղիր դրկիր:

Յոյս ունէի 20ին մեկն[ել] Վենետիկ, բայց ինչպէս երեւում է դեռ այս ամիս էլ այստեղ պիտի մնամ: Էլ յոգնեցի: Երեւակայի քանի ամիս է հայերէն խօսելու իսկ առիթ չունեմ:

Մի քիչ էլ հիւանդացայ: Հիմա առողջ եմ եւ աշխատում եմ:

Ի՞նչ նորութիւն: Ի՞նչ էք անում Պառնասա լեռում. «ոլորով» եւ «զմբէթ» արճարաններում⁵⁷ ...

Գրիր, ասիր, պատմիր:

Միրով քո
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Բարեկեր բարեկամներից

Միրելի Սասունի

Վաղուց է քեզանից ոչ մի լուր չունեմ, նոյնը եւ Ահարոնեանից. այդքան շուտ մոռացա՞ք ինձ: Ես, ինչպէս տեղեկացար դրկած բացիկից, այստեղ Վենետիկ եմ, միացած ընտանիքիս: Մի տուն բնակարան էլ գտայ, օրաւտ տեղ մը եւ հիմա նորից պիտի կարողանամ աշխատանքներս շարունակել: Եթէ երբեք ցանկութիւն ունենաս Վենետիկ գալ՝ ուրախ կը լինեմ բնակարանիս մէջ քեզ ընդունել. կը յուսանք, որ մի քիչ առաջ գրես: Վենետիկը ինձ համար այլևս ոչ մի նորութիւն եւ ոչ մի գաղտնիք չունի, սակայն նրանց համար, որոնք տօճերի⁵⁹ քաղաքը չեն տեսած՝ լեցուն է տարօրինակ հրապոյրով եւ անակնկալ գեղեցկութիւններով:

Գրիր մանրամասն ինչ նորութիւններ կայ, մա՛նաւանդ այդպէս ասուած գրական աշխարհում: «Հայրենիք»ները ինձ գալիս էին անկանոն, իսկ հիմա, որ տեղափոխուեցի այստեղ՝ բնաւ տեղեկութիւն չունեմ հայոց աշխարհից: Վանքը⁶⁰ հեռու է եւ գրեթէ մի օր պէտք է կորցնել՝ այնտեղ գնալու համար. իսկ վարդապետները «տես, տես», եթէ իմ մասին մի որեւէ բան լինի՝ չեն ասի եւ նոյնիսկ թերթը կը թաքցնեն: Ահարոնեանը գրած էր, ինձ համար, որ իմ մասին յօդուած գրած է. լոյս տեսա՞ւ, ո՞ր եւ ե՞րբ⁶¹:

Այսպէ՛ «Տատրագոմի հարսը» առանձին գրքով լոյս պիտի տեսնէր, տեսա՞ւ⁶²: Չարմանալի չէ՞, որ այդ մասին բարեկամներից պիտի տեղեկութիւն առնեմ: Ի՞նչ եղաւ հանդէսի հարցը: Ահարոնեանի վերջին մամակը յուսալից էր, սակայն դրական ոչ մի բան չիմացայ:

Այստեղ ինձ ասացին, որ «Չուարթնոց»ը⁶³ այլևս լոյս չպիտի տեսնի, որ «Անահիտ»ը⁶⁴ նոյնպէս դժուարին օրեր է անցնում եւ պիտի դադրի: Ծի՞շդ է:

Դէ՛, ծուլութիւն մի անիր, նստիր եւ մանրամասն մի մամակ գրիր: Եթէ կարող ես դրկիր նաեւ «Յառաջ»ները:

Համաստեղը գնա՞ց:

Բարեւներ ամէնուն:

Մնամ քո
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

8.

6 Յունիս 1930
Փարիզ

Միրելի Չարեան!

Այս օր ստացայ մամակդ. ստացած էի քարտդ: Կը մեղադրես որ մամակս ուշացուցի. ըսեմ անմիջապէս, որպէս պատասխան ամբաստանութեանդ, թէ տասը մամակէ աւելի խօսակցութիւն ունեցած եմ քու մասին: Կարելի է ըսել, որ դուն միշտ մեր մէջն ես: Եւ հոգեբանական է երբ մարդ այսքան մօտիկ կը զգայ իր ընկերոջ եւ այսքան խօսակցութեան նիւթ կը դարձնէ, հոգեպէս կը գոհանայ, ու կը կարծէ թէ մամակի այլևս պէտք չկայ: Ի հարկէ այս բացատրութիւններս փոր չեն կշտացներ, մամակի սպասողի մը համար:

Երէկ Ահարոնեանի մօտ թէյի էինք: Երկար խօսեցինք «Տատրագոմի»ի մասին, շարք մը մասեր կարդացինք: Հիմա Ահարոնեան շատ աւելի ոգետորուած է այդ գործով, քան առաջ էր: Որքան ուշադրութեամբ կը կարդայ, այնքան խորունկները կ'իջնէ. իսկ իմ կարծիքով «Տատրագոմի» յատակը շատ

խորունկ է ու ծայրերը անհաշիւ, ճիշդ հայոց աշխարհի եւ հայ ազգի հնութեան շափ...

- «Տատրագոմ»ի մասին գրեցին Խոնդկարեան⁶⁵ «Հայրենիք»ի մէջ, Վէնունի⁶⁶ յօդուածաշարք մը «Յուսաբեր»ի⁶⁷ մէջ⁶⁸ (եւ շատ լաւ էր գրած էր (sic)). Գրական Ակումբ[ը]⁶⁹ երեկոյ մը յատկացուց քու գրուածքին ուր խօսեցի եւ խօսեցին շատեր, շատ դրական արտայայտութիւններով, անշուշտ չհասնելով այն արուեստի եւ խորհուրդի բարձունքին, որոնցմով օժտուած է երկը:

- Քանի մը թիւ «Յառաջ»ներ եւ «Հայրենիք»ը դրկեցի Ջուիցերիա քու հասցէին, չգիտեմ ստացա՞ր:

- Ընդհանրապէս գրական շրջանակներու մէջ «Տատրագոմի հարսը» խօսակցութեան միտք է եւ ընդհանուր հիացմունք առաջացուցած է: Աւելի ուրախալին այն է, որ արդէն հատորի վերածուած է, եւ հասած է այս տեղ: Ահարոնեանի ու քանի մը ընկերներու քով տեսայ հատորը, խիստ գեղեցիկ թուղթի վրայ, լաւ շրջանակներով, ու լուսանցքներով. քիչ մը լայնութիւնը շատ է, բայց ընդհանրապէս գեղեցիկ հատոր է: Ես տակաւին չեմ ստացած:

- Չես կարող երեւակայել թէ ո՞րքան ուրախ եմ այս գրական *արշաւանքին* համար, արշաւանք մը բթացած ուղեղներու վրայ... Ու յաղթանակը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլայ մօտաւոր ապագային: Յոյս ունիմ որ հայ գրականութիւնը իր խրած ճահիճէն դուրս պիտի գայ. այո՛ պիտի գայ՝ հարուածներուն տակ, ու մանաւանդ ստեղծագործութիւններու շնորհիւ:

- Ահարոնեան ինծի ցոյց տուաւ յօդուածաշարք մը որ նուիրած է քու գրականութեան. արդէն երկու խոշոր յօդուած դրկած է «Հայրենիք»ին: Շատ գոհ եղայ որ ան սկսաւ հրատարակ գալ: Առ այժմ ես (հէնց Ահարոնեանի պատճառաւ) հրաժարեցայ յօդուածներ դրկել «Հայրենիք»ին: Որովհետեւ նա պիտի արտայայտուի քու ամբողջ գրականութեան մասին:

- Ես, մօտերս «Յառաջ»ի մէջ յօդուած մը պիտի նուիրեմ «Տատրագոմի հարսին»⁷⁰: «Մտածումներ»ս շարունակած եմ. արդէն չորս յօդուած լոյս տեսած է, դեռ կը շարունակեմ: Տեսնեմ, եթէ ճարեմ, քեզի կը դրկեմ:

- Եղիան ամսագրին մէջ տպեց իր «Տրդատ»ը⁷¹, անշուշտ տեսած կ'ըլլաս:

- Համաստեղը եկաւ. շատ գրոյցներ ըրինք, ծրագիրներ մշակեցինք, վաղուան յոյսով մեկնեց Ամերիկա: Տեսնեմք, եթէ չկորսուի Ամերիկայի կլանող կեանքին մէջ, մեզի պիտի դառնայ⁷², ուխտատրի տարագով:

- Ես կը շարունակեմ ապրիլ կադն ի կադ, ճիշդ իմ ոտքիս պէս, նոյնիսկ երբեմն առանց գաւազանի կը քալեմ...

- Նորութիւն.

Մէկ շաբաթէն պիտի ստանձնեմ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը, երեք ամսուայ համար: Շ.ն կը մեկնի Յունաստան, ու հազիւ երեք ամիսէն վերադառնայ⁷³: Ես ստիպուեցայ այդ առժամանակեայ պատասխանատուութիւնը ստանձնել (քիչ մը կուսակցական պարտատրութիւն), որով 90 հատ խմբագրական պիտի գրեմ եւ ուղղութեան հսկեմ: Անշուշտ «Մտածումներ»ս ալ պիտի շարունակեմ: Նիւթական վարձատրութիւնը կէս օրուայ աշխատավարձ մըն է, շատ չնչին:

- Անցած Կիրակի ամբողջ հատուած մը[] «Ֆէտայիները», «Տատրագոմ»էն արտատպել տուի «Յառաջ»ին մէջ⁷⁴:

- Միս աշխատանքներս կը շարունակեմ, բայց նիւթական դրութիւնս ճնշիչ է, եւ ուտես կը կքեցնէ. ինքնապաշտպանութեան բնագոյով միշտ կամքս կը պողպատեմ. տեսնենք վերջը ո՞ր կը հասնի:

- Ահարոնեանի յօբելեանը պէտք եղած գումարը չբերաւ⁷⁵: Այս վերջերս *Հանդէսի* մասին չի խօսիր:

Հոս վերջացնեմ քեզ օրհնելով՝

Սիրով քոյդ՝
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Եղիան շատ բարեւներ ունի քեզ. սովորականին պէս միմակ ենք:
«Անահիտ» եւ «Ձուարթնոց»ը կը քալեն, բայց մեռած ձեռով: Աւետիք Սահակեանը⁷⁶ եկաւ. լաւ բաներ ալ կ'ըսէ, տխուր բաներ ալ կը պատմէ:
Վենետիկ չպիտի կրնամ գալ. շատ շնորհակալ եմ հրաւերիդ համար:

9.⁷⁷

25-9-30, Վենետիկ⁷⁸

Սիրելի Սասունի,

Չքաղած ես եւ ինձ մոռացար⁷⁹. բայց այդ մասին ուրիշ անգամ եւ ինչպէս որ պէտք է... Առ այժմ ահա ինչ.-

Երկու ճարտարագէտներ, երկու քիմիկոսներ եւ մէկ բժիշկ՝ երիտասարդ, առոյգ, հայրենասէր եւ հայ դիմում են ինձ խնդրելով որ նրանց *ճակատ* որկել տամ: Պատրաստ են անմիջապէս մեկնել ո՞ր որ պէտք է՝ օգնելու համար Արարատի կոռուողներին⁸⁰: Հասկանո՞ւմ ես: Լուրջ տղաներ են եւ շատ օգտակար կարող են լինել: Ուստի՝ բարի եղիր երկտողով իսկ յայտնել եթէ կարելիութիւններ կան. ո՞ր պիտի դիմեն, ի՞նչ պիտի անեն, եւայլն...

Յօդուածներդ շատ լաւ են. այդ երեւում է երիտասարդութեան մէջ ստեղծուած ոգեւորութիւնից:

Մնամ սիրով՝
Կ. ՋԱՐԵԱՆ

Փարիզում գրական կեանքը բոլորովին մեռա՞ծ է. ի՞նչ նորութիւններ:

Նամակը փակած էի երբ վերջին «Յառաջ»ը եկաւ, ուր Միստրալի⁸¹ մասին այսպիսի տողեր են գտնում - «որոշ չափով կը յիշեցնէ մեր Թլկատինցին⁸², այն դիրքովը, որ ան ունի մեր գրականութեան մէջ»⁸³: Միստրալը, որ Վիրգիլիոսին⁸⁴ հաւասար բանաստեղծ է՝ համեմատել Թլկատինցիին... Ինչպէ՞ս կարող ես թոյլ տալ, որ տպուի այսպիսի մի տխմարութիւն: Եւ առհասարակ կարելի՞ է բաւականանալ այս խեղճ տողերով Միստրալը ծանօթացնելու համար հայ ընթերցողին: Մի քիչ հուպ տուր!

10.

29 Սեպտեմբեր 1930
Փարիզ

Սիրելի Ջարեան!

Շարքս մը առաջ ստացած եմ նամակդ⁸⁵, ու այսքան ուշ կը պատասխանեմ: Առհասարակ այս վերջերս այսպէս եղաւ, որմէ շատ դժգոհ եմ: Կարող ես հաւատալ, որ այս 2 1/2 ամսուայ ընթացքին, առնուազն 60 անգամ մտածած եմ քեզ գրել, եւ միշտ յետաձգած եմ ատելի լաւ վայրկեանի մը, ու երբ բան մը կ'ուշանայ, մարդ ինքնին կ'ընտելանայ:

Այնպես որ իրատուրք ունիս, երբ դժգոհութեան շեշտ մը կը դնես տողերուդ վրայ, լռութեանս մասին: Փոխանակ լռելու, եթէ գրէի, վստահ եմ որ այնքան չպիտի մտածէի քու մասին, քան այս լուռ կարծուած շրջանին:

Վերջապէս դուն միշտ մեզ հետ էիր: Մենք այդպէս կը զգայինք եւ շատ յաճախ քու մասին կը խօսէինք: Եղիան գնաց Ամերիկա: Մինակ եմ եւ ուրիշներու հետ առհասարակ գլուխ չունիմ: Ես ինձ կը բաւեմ:

- Կէս օրէ յետոյ ամբողջ ժամանակս խմբագրատուն կ'անցնեմ: Առժամեայ հանգամ[ան]քը չի թոյլ տալ որ սրտանց կապուիմ եւ իմ լաւագոյնը ընեմ: Ընչոր եթէ կ'ուզես, եղածը, որ շատերէն գնահատուած է, գոնէ բազմաթիւ բարեկամներ նամակով այդ բանը ինձի յայտնեցին, իմ նուագագոյնն է որ երեւան կուգայ: Բացի այդ, ես գուտ գրականութիւնը եւ քննադատութիւնը աւելի կը սիրեմ, քան ամէնօրեայ ժուռնալիզմը: Ինչ որ է 10-15 օրէն Շ. կը վերադառնայ եւ ես կը քաշուիմ իմ մորթիս մէջ⁸⁶:

- Առաջին օրերուն կը մտածէի անմիջապէս բան մը գրել «Տատրագոմի Հարս»ի մասին: Բայց ուզեցի սպասել որ Ահարոնեանը վերջացնէ: Բացի այդ ամառուան շրջանը մեռած եղանակ է: Ուզեցի յետաձգել որ այս տարի Հոկտեմբերին, երբ գրական գրոյցներ պիտի սկսին, գրական մտածումներս սկսիմ «Տատրագոմի Հարս[ը]»ով: Այս շրջանին աւելի հետաքրքրութիւն կ'առաջանայ եւ աւելի հանգամանօրէն կը սկսին կարողալ գիրքը: Պէտք է ըսեմ որ զգուշի եւ փոքր նախանձ մը կայ քու շուրջդ մէկ քանիներու կողմէ, բայց դունչերուն կ'ուտեն: Քու վերելքը, կամ այսպէս ըսենք, հասկցուիլդ գրական կարեւոր շրջանակներու կողմէ, կարգ մը մարդոց փորին ցաւ տուած է:

- Այս վերջին նամակիդ ուշ կը պատասխանեմ, որովհետեւ ընկերներու հետ խորհրդակցելու պէտք ունեցայ:

Ի հարկէ շատ ուրախալի է որ այդպիսի լաւ եւ տրամադրելի հայեր կան, ու պէտք է ըսել, որ մենք ալ այդ ուժերուն պէտք ունինք: Մակայն մեր բոլոր ջանքերը կարեւոր գումար մը գտնելու եւ սկսուած մեծ գործը լայնացնելու, անցան անյաջող: Մենք այդպիսի մարդոց պէտք ունինք[,] ուրիշ արձանագրուածներ ալ կան, բայց միջոցներ չունինք որ տեղ հասցնենք եւ պահենք: Ի հարկէ, թեթեւութեամբ կարելի է վերցնել եւ փոքր ճամբու մը ծախսը տալ եւ ճամբայ հանել, բայց մարդիկ տեղ պիտի հասնին, շատ անգամ պիտի սպասեն, եւ[այլ]ն. եւ[այլ]ն., որոնք շատ աւելի ծախսի կը կարօտին:

Քրտական շարժումը շատ լուրջ ձեռնարկ է եւ յղի անակնկալներով: Երեւի խոշոր հարուած մը թուրքերը տուած են Արարատին, բայց հոն թրքական բանակը ճիշդ 15.000 մարդ կորսնցուց: Տակաւին Արարատի ուժերը ջլատուած չեն: Ժողովուրդը ինկած է թուրքերուն կրունկին տակ, բայց կոռուող ուժերու մեծ մասը, մօտ 2000 հոգի անցած են [1 բառ անընթ.] եւ Բուլանըզի լեռները, ուր հոծ քրտութիւն կայ եւ կը դիմադրեն: Երեւի այս ձմռան զինադադար կ'ըլլայ եւ գարնան աւելի լուրջ կռիւները կը վերսկսին⁸⁷:

Այդ մարդոց պիտի յայտնես որ հիմա իրենց ուժերէն չենք կարող օգտուիլ, բայց ապագային միշտ նկատի կ'ունենանք եւ քու միջոցաւ կը յայտնենք:

Շատ ջերմ բարեւ սիրով եւ կարօտով

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Միրելի Չարեան[.]

Բաւական ատեն է ինչ ստացած են վերջին նամակդ: Կ'ուզէի շուտ պատասխանել, բայց սիրտս վրաս չէր, ուշացուցի որպէս զի քեզ ալ չտխրեցնեն ինձ հետ:

Ինչ որ է, ամէն ինչ անցողական է...

Ուրախ են որ «Խորհուրդներ»դ գրքով (հայերէն) հրապարակ կուգայ⁸⁸: Վստահ են որ գրական շրջանակներու մէջ պիտի գնահատուի, բայց պէտք է զիտնալ որ այդ շրջանակը նեղ պիտի ըլլայ: Այս տեսակէտէն դատելով, լաւ ըրած են որ միայն 300 օրինակ հրապարակ կը հանես, բայց զինք 3 տօլար՝ շատ քանզ է, եւ ես կը վախնամ, որ չսպառի: Լաւ չէ՞ր ըլլար եթէ 500 օրինակ հանէիր, շական տօլարի: Պարսկաստանի մէջ ծանօթներ ունիմ, սիրով կրնայի անոնց հասցէն տալ, բայց ատոնք 3 տօլարով զիրք չեն կարող սպառել, մանաւանդ որ հիմա 2 թումանը 1 տօլար կ'ընէ, երբ տարի մը առաջ 1 թումանը 1 տօլար էր: Այժմ դրկուած 3 տօլարնոց զիրքը հոն պիտի արժէ 6 թուման: Չեմ կարող երեւակայել, որ պարսկահայը, բացի մէկ քանի հարուստներէն, 6 թուման տայ եւ զիրք առնէ: Միակ յանձնարարութիւնը որ կարող են ընել, այդ այն է, որ 15-20 օրինակ դրկես Թարիզ Առաջնորդ Մելիքբանգեան Եպիսկոպոսի հասցէին⁸⁹: Ազդեցիկ մարդ է, գրականութիւնը կը սիրէ եւ կրնայ յանձնարարել մէկին, որ այդ թիւերը սպառէ: Ասկէ գատ, Պարսկաստանի վերաբերմամբ, պիտի սպասես գոնէ կէս տարի, մինչեւ այն տեղի դրամական խնդիրը կարգաւորուի. յետոյ նորէն կարող ես ուղարկել:

- Հոս «Տատրագոմի հարս[ը]»ի մասին գրական դատ տեղի պիտի ունենայ իմ մասնակցութեամբ, բայց ժամանակը դեռ որոշուած չէ. երբ տեղի ունենայ եւ այդ առթիւ բան մը գրուի, կը դրկեմ քեզ:

- Գիտես արդէն որ Նոյեմբերէն սկսած հեռացայ «Յառաջ»էն: Երեւի իմ հեռանալէն յետոյ, անմիջապէս քու թերթերդ դադրեցուցին: Ի՞նչ ընենք, մարդիկ այդպէս ծնած են, ու այդպէս պիտի մեռնին: Փոքրագութիւնը մեծահոգութեան փոխելու մեր ջանքերը ատելորդ են: Գիտես անշուշտ որ Խոնդկարեանին վարկաբեկելու համար Շուշանեանը⁹⁰ բաներ մը գրած էր եւ տպած թերթին մէջ առանց իմ գիտութեան⁹¹: Այդ պատճառով հեռացայ: Ես գոնէ նման փողոցային հայիոյանքները չեմ կրնար տանիլ: Մարդիկ կային որ քու դէմ ալ ատամները կը կճրտացնէին, բայց իմ ներկայութեան չէին կարող բան մը ընել: Իմ հեռանալէն 20 օր յետոյ, զարմանքով տեսայ որ Գուրգէն Մահարու⁹² մէկ ոտանաւորը քեզ դէմ գրած արտատպած էին «Յառաջ»ի մէջ եւ կարգ մը անտեղի ու տղայական յարձակումներ ըրած էին քեզ դէմ, առանց ստորագրութեան⁹³: Այդ արտայայտութիւնները Շ[աւարշ] Նարդունիի⁹⁴ խելապատակէն դուրս եկած էին, առիթ բռնելով «Հ[այրենիք]» ամսագրի քու այն ակնարկութիւնը, որ ուղղուած էր Սէն Միշէլի⁹⁵ բանաստեղծութեան «իշխանիկ»ներուն⁹⁶: Այս բոլորը քեզ չպէտք է վշտացնեն: Մարդիկ չեն կարող իրենց ստեղծագործութեամբ փայլիլ, ուրիշներու արժէքը կ'ուզեն փոքրացնել՝ իրենց հասարեցնելու համար: Բայց մենք զիտենք, որ գրականութիւնը միայն կարող է ապրիլ իրական արժէքներով: Ես այդ թերթերը չեմ պահած, ու իրենցմէ ալ չեմ ուզեր. արհամարհանքով պէտք է անցնիս այդ բոլորի վրայէն:

- Սիրելիս, ըսեմ որ վերջին գրածներուդ մէջ շատ ընտիր գլուխներ կան, որոնք մնայուն արժէք են եւ յետագային աւելի պիտի ապրին: Դուն մտածիր քու ստեղծագործութիւններու մասին, առանց շուրջդ նայելու, որ շատ փոքր է:

- Ահարոնեանը յաճախ կը խօսի ամսագրի մասին. ես շատ յոյսեր չունիմ: Ինչ ալ ըլլայ 2 ամիսէն ամէն ինչ յայտնի պիտի ըլլայ: Բայց ըսեմ քեզ որ մեծ կամ փոքր ամսագրի մը գոյութիւնը մեզի համար անհրաժեշտ է. այդ ուղղութեամբ կը մտածեմ: Եթէ հներն ու ունետորները չընեն, *մենք պիտի ընենք*:

Իմ մասին շատ բան չունիմ գրելիք. մտահոգութիւններ, մտահոգութիւններ, բայց պէտք է յաղթել, ու ճամբան շարունակել:

Ձերն բարեւներով
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Նոր տարուայ սրտագին շնորհատրութիւններս:

12.

20 Փետր[ուար] 1931
Փարիզ

Սիրելի Ջարեան!

Ստացայ նամակդ, ու զարմացայ որ տակաւին գիրքդ լոյս տեսած չէ: Ի սեր Աստուծոյ քար չիկնայ [sic] գլխին:

«Հայրենիք»ի յայտարարութիւններէն իմացայ որ հիմա վեպի մը վրայ կ'աշխատիս⁹⁷: Անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ այդ ելոյթիդ:

- Վերջապէս, Չօպանեանը գրեց «Տատրագոմի Հարս[ը]»ի մասին⁹⁸: Ըստ երեւոյթին այդ մարդուկը կը կարծեր թէ գիրքը պէտք եղած ընդունելութիւնը չպիտի գտնէ: Բայց երբ տեսաւ թէ Ահարոնեանը լաւ արտայայտուեցաւ, մեր բոլոր թերթերը ընդարձակ գրախօսականներ նուիրեցին անոր, գրական ժողովներու մէջ քննութեան եւ գնահատանքի արժանացաւ, ըստ իր բարի սովորութեան ետ չուզեց մնալ: Իմ համոզումով քու երկը, հակառակ շատ գովեստներուն, դեռ աւելի բարձր գնահատանքի արժանի է: Այդ երկը այն մնայուն գիրքն է, որ երկար դարեր պիտի քալէ հայ գրականութեան բոլոր թռիչքներուն հետ: Իմ ուրախութիւնս միայն այն է, որ հայ գրականութեան պատուանդանին վրայ, այդ երեւոյթը յաղթանակ մըն է նախ գրականութեան եւ ապա Ջարեանի: Անհրաժեշտ էր այդ ամուր պատուանդանը, որպէս զի տկարամիտները աւելի ուշադրութեամբ հետեւին քու գրականութեան եւ գոնէ նուագազոյն չափով ըմբռնեն այն բարդ ալիքները, որ ունի քու գրականութիւնը: Փոքրիկ ոռնոցներ միշտ կարող են գոյութիւն ունենալ, եւ իրաւ, քու ակնարկած Ս[էն] Միշէլի «բանաստեղծութեան փոքրիկ իշխանիկներ»ը կրնան վայրահաշութիւններ ունենալ, բայց այդ ձայնը երկնակամարին չի հասնիր:

Չօպանեանի գրածը ուշի ուշով կարդացի: Բացի այն քանի մը անհամարտայայտութիւններէն, որ իր սերունդի եւ մեր տաճկահայ մտաւորականութեան հիւանդութիւնն է, մնացածը լաւ է, եւ նոյնիսկ Ահարոնեանի գրածէն աւելի լաւ: Անոր գրական նշմարները, արժէքաւորումը աւելի տեղին էին: Մինչդեռ Ահարոնեանը աւելի շատ քու գրածը իր ոճով վերարտադրած էր: Չօպանեանի քանի մը դիտողութիւնները բնաւ կապ չունէին քու գրականութեան հետ եւ չէին վնասեր անոր: Իսկ գնահատականները ուղղակի կ'երթային քու արուեստին: Այդ ուղղութեամբ գոհ եմ:

- Ինչպէս գրած եմ քեզի, գրեթէ քաշուած կ'ապրիմ, եւ կը սնանիմ իմ մտածումներով: Կը շարունակեմ աշխատանքներս. հասցնել «Հ[այրենիք]»

ամսագրին եւ «Գրօշակ»ին⁹⁹ քաղաքական գրականութիւն մը, որ կ'իստվին հոգեկան պահանջ է, կ'իստվին պարտականութիւն¹⁰⁰: Միեւնոյն ժամանակ ճիգ կը թափեն *իմ սրտի ուզածս* ալ գրելու, բան մը որ տրամադրութեան եւ պայմաններու հետ կ'ապուած է: Այս մասը կ'աթիլ կ'աթիլ կը թորի, բայց կ'աշխատիմ որ թորեալ ջուրի պէս գուլալ դուրս գայ: Մարտի «Հ[այրենիք]» ամսագրին մէջ ունիմ պատմուածք մը[] «Որսորդը», Վիգէն Գլակ ստորագրութեամբ¹⁰¹: Այդ պատմուածքը տարի եւ կէս առաջ գրած էի, միայն այս վերջերս դրկեցի: Նման գործերը ուշ կը բաժնուին ինձմէ: Կը կարծես թէ անոնք իմ հոգիի մէկ մասնիկն են ու այդպէս ալ պիտի մնան:

- Այս տեղ կարգ մը տղաներ, «բանաստեղծութեան պզտիկ իշխանիկներ» միութիւն մը կ'ազմած են «Մենք» անունով, ու այդ «Մենք»ն են¹⁰². Նարդունի, Շուշանեան, Ոստանիկ¹⁰³, Բալուեան¹⁰⁴, Մարաֆեան¹⁰⁵, Ղեւոնդ Մելոյեան¹⁰⁶ (մի զարմանար), Հրաչ Մարգիսեան¹⁰⁷ (ժամագործ), Ֆրանգեան¹⁰⁸, եւ այս խեղճերը մտադրած են ուրիշները *պարսաւել* եւ թերթուկ մը հանել¹⁰⁹, ըստ երեւոյթին «Ձուարթնոց»ի փոխարէն¹¹⁰, ու իրարու մէջ պայման կ'ընքած են, որ իրարու դէմ չգրեն¹¹¹: Կարո՞ղ ես երեւակայել հայ մտաւորականի ինկածութիւնը, որ գորտերու պէս իրարու կը միանայ, պարզօրէն ճահիճի կռիւոց հանելու եւ գովելու ճահիճը եւ թքնելու այն ամէն բանի, որ ճահիճէն վեր է...

Ու այս պայմանագրութիւնը թերթերու մէջ իսկ հրատարակելու յանդգնութիւնն ունեցան, ճիշդ գորտի ինքնաբաւականութեամբ, առանց անդրադառնալու, որ հայ գրականութեան պատմութեան շտեսնուած արատաւոր էջը մնալու կոչուած է: Այդ տղաք, ամէն օր, մէկը միւսին էշ կ'անուանէր եւ տակալին կ'անուանէ: Բայց հիմա բարձունքներ տեսած են հայ գրական հորիզոնին վրայ. հայ մտաւորականը կարո՞ղ է բարձրութեան չհայիոյել, կարո՞ղ է չնախանձել. այդ կ'ըլլար առաքինութիւն մը, որ նոր դարագլուխ կը բանար մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ. բայց ատկէ շատ հեռու ենք:

Ինչ որ է, մնաս խաղաղութեամբ, ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

13¹¹².

[Փարիզ, Մարտ 1931]

Սիրելի Չարեան,

Գրքիդ մասին խօսեցայ ընկ. Հրանտ Սամուէլին, որ արդէն մեծ գրատուն ունի: Եթէ ուզես 10-20 օրինակ կը դրկես. միակ մարդն է որ կարող է Փարիզի մէջ այդպիսի գիրք մը տեղատրել: Ուրիշ մարդ չեմ կրնար յանձնարարել¹¹³:

Ջերմ բարեւներով՝

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

14.

14-3-31, Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Նամակիդ անմիջապէս չկարողացայ պատասխանել, այո, ճամբորդութիւնների պատճառով: Այստեղ գոյութիւն ունի “International Centre for Spiritual Research”. անցեալ տարուանից խնդրեցին ինձ մի քանի դասախօսութիւններ կարդալ. կարդացի եւ հիմա օգտուելով նրանց բարեկամների հիւրասիրութիւնից հանգիստ եմ առնում մի քանի օր, որպէսզի ժամանակին հասնեմ Միլան, ուր Հայ Ուսանողական Միութիւնը հանդէս է կ'ազմակերպում եւ հրաւիրում է ինձ օտարներին ծանօթացնելու հայ մշակոյթի հետ¹¹⁴: Այդ

ամբողջ տակնուվրայությամբ մէջ միակ դրական բանը այն է, որ մինչեւ Ապրիլ 1ը պիտի կարողանամ հանգիստ առնել այս գեղեցիկ վայրում:

Պալուեանը¹¹⁵ երկար նամակ էր գրել, խնդրելով մի բան դրկել «Չուարթնոց»ին. անցեալ օր «Նաւատոմար»ից մի շարք դրկեցի՝ մտածումներ գրողի եւ արուեստի մասին¹¹⁶՝ պարզ նպատակով՝ մի քիչ բարձրացնել մեր գրական շրջանակներում տիրող խեղճ մտայնութիւնը: Նամակիդ նայած, մարդիկ իսկապէս շատ են մանրացել: Մի քանի ակնարկութիւններ արի նաեւ Չօպանեանի իմ մասին գրած յօդուածի մասին, մնացածը «գրականութիւն» էր երկի առթիւ: Բնականաբար, իր ասածների մէջ շատ վիճելի կէտեր կան եւ, օրինակի համար, «Անցորդ»ից¹¹⁷ ոչինչ չի հասկացել, կամ աւելի շուտ՝ աշխատում է այնպէս ձեւանալ: Անունս խառնում է տասնեակ ուրիշ անունների հետ, որոնք կարող են շատ տաղանդաւոր մարդիկ լինել, բայց որոնց հետ իմ գրականութիւնս ոչ մի առնչութիւն չունի: Դժբախտութիւն է, որ մեր մէջ չկան իսկապէս պատրաստուած մարդիկ, որոնք կարողանան նիւթի տիրել. ամէն մի «քննադատ» աշխատում է ուրիշների թռիչքը վար քաշել, փոքրացնել ըստ իր մտայնութեան եւ իր անձի չափին: Եթէ նրանց առջեւ լեռ իսկ դնես՝ նրանք կ'աշխատին հարթել՝ հայրենի տիս ցանելու համար: Այդ զգուելի անհասկացողութեան եւ կոպիտ simplificationի¹¹⁸ պատճառով է, որ վերջ դրի «Արեւմուտք»ի հրատարակութեան¹¹⁹: Չնայած, որ գրեթէ բոլոր մասերը պատրաստ են: Կան բաներ, որոնց մասին մարդ ամօք է համարում պնդել, մանրամասնել, ենթադրելով, որ գոնէ գրական պատասխանատուութիւն առած մարդիկ գիտեն, իսկ դուրս է գալիս որ չգիտեն. տգէտ են: Այդ մասին ուզում եմ մի շարք գրուածքներով, նոյն «Չուարթնոց»ի մէջ, դիրքս պարզել: Ո՛ր էր որ բոլոր «մենք»երը մէջտեղ ելլէին եւ այդ մասին տաք եւ գիտակից վիճաբանութիւն տեղի ունենար:

Վերջերս, Հրանտ-Սամուէլին, ինչպէս գրած էիր, մի քանի օրինակ «Երեք երգեր» դրկեցի, բայց պատասխան չստացայ. արդեօք ընդունե՞ց¹²⁰: Այդ մասին բարի եղիր տեղեկութիւն տալ: Զո օրինակդ կը դրկեմ: Հարցը նրանումն է, որ գրքերի տպագրութիւնը, դեռ մինչեւ հիմա, չգիտեմ ինչ պատճառով, չէ վճարուած¹²¹ եւ իմ ստացած օրինակներն էլ սակաւ են: Երբ վճարուի՝ այն ժամանակ ամէնքն էլ կը դրկեմ. թէպէտ քիչ օրինակներ են եւ սաստիկ սուղ:

Շատ զգածուած եմ քո բարեկամական ընթացքիդ համար: Ամէն կողմից տեսանելի եւ անտեսանելի թշնամիներ են բուսնում եւ նիւթական վերին աստիճան տաժանելի կեանքս՝ դժուարացնում են նաեւ հոգեպէս: Երբեք չեմ հասկացած ինչո՞ւ. հայկական նկարագի՞րն է...

Եթէ Ահարոնեանին տեսնել՝ յիշեցուր նրան տղուս¹²² պարագան: Նրա թոշակի հարցը ամենացաւոտ հարցն է այժմ ինձ համար եւ երբ լուծուի՝ մեծ շունչ կը քաշեմ¹²³:

Ուրախ եմ, որ աշխատում ես. հետաքրքրութեամբ սպասում եմ պատմուածքիդ: Ես եւս «բաներ մը» գրելու վրայ եմ, սակայն «նիւթական»ի պայքարը հանգիստ չի տալիս - մե՞ղք:

«Հայրենիք» օրաթերթից եւ քո նամակներից դուրս հայ կեանքի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ: Գրի՛ր:

Մնամ քո
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

15.

12-4-31¹²⁴, Վենետիկ

Սիրելի Սասունի

Այսօր վերջապես ստացայ «Երեք երգեր»ի¹²⁵ մի քանի օրինակներ, որից մեկը դրկում եմ քեզ: Հր[անտ] Սամուելը¹²⁶ ինձ գրած էր, որ հարիւրին 25ը իբրև գրավաճառի մաս քիչ է. այստեղ Իտալիայում այդ է գրավաճառների մասը եւ եթէ աչքի առաջ ունենաս տպագրութեան եւ փոստի մեծ ծախսը, արդէն քիչ բան կը մնայ: Այսուամենայնիւ խօսիր հետը եւ եթէ ուրիշ կերպ չի կարելի անել անլցուր հարիւրին 5 եւս:

Նորավէպը¹²⁷ կարդացի մեծ հաճոյքով. ապրումս դէպք է եւ շատ լաւ պատմումս. ամէն ինչ կենդանի է եւ լաւ: Դէ, շարունակիր տեսնենք:

Ես վերադարձայ Վենետիկի խաղաղութեան. գարունը այստեղ շատ գեղեցիկ է եւ եթէ մարդ ուրիշ մտահոգութիւններ չունենար պիտի կարողանար մեծ վայելքների հանդիպել: Ինչ կայ, ինչ [չ]կայ Ս[էն] Սիշելեան¹²⁸ նեխած աշխարհում: Այստեղի գեղեցկութիւններից մեկն էլ այն է որ ապրում ես հայ իրականութիւնից դուրս՝ ոչ հայ կեանքից, այլ իրականութիւնից՝ եւ կարող ես հանգիստ աշխատել:

Ահարոնեանը գրում է ինձ, որ հիւանդ է եղել. շատ ցաւում եմ եւ յուսամ վտանգաւոր ոչ մի բան չի պատահած:

Ուժ, ողջ եւ առողջ եղիր:

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

16.

21 Ապրիլ 1931[,] Փարիզ

Սիրելի Զարեան,

Մեծ հաճոյքով եւ շնորհակալութեամբ ստացայ *Երեք երգերդ*. փառաւոր գիրք, փառաւոր տպագրութեամբ: Արդէն Հ[րանտ] Սամուէլի մօտ տեսած էի¹²⁹: Բայց չուզեցի կտրատել եւ կարդալ. սպասեցի որկելիք օրինակիդ:

Ստացած եմ նաեւ երկու նամակներդ: Կը ներես անշուշտ, որ հիմա կը պատասխանեմ: Սիշտ կը սպասէի գրքին, որպէս զի կարողանամ այնպէս *ժամերով* կարդալ եւ բան մը գրել հոս «Յառաջ»ին մէջ¹³⁰, ուր քու մասին մինչեւ հիմա լաւ գրախօսական մը չէ երեւցած:

Առաջին արարը կարդացի. հոգիիս ներքին թրթռացումները (որոնք օրէնքի տակ չեն իյնար եւ չեն բացատրուիր) այլք այլք շարժուեցան այնպէս, ինչպէս հեղինակը ապրած է: Աչքը շատ քիչ բան է՝ քու ներաշխարհը հասկնալու համար. հոգիի բազմահագար աչքերով (ըմբռնելու եւ զգալու կարողութեամբ) պէտք է քալել քու ամէն մէկ տողին հետ:

Յոյս ունիմ որ մէկ շաբաթէն կը վերջացնեն ու բան մը կը գրեն «Յառաջ»ի մէջ: Երբ լոյս տեսնէ, քեզ կը դրկեն. գիտեմ, չես ստանար:

- 15 օր կայ որ քեզի դրկած եմ իմ մէկ նոր գրքէն, «Ապրիլեան Եղեռնը քննական ակնոցով»¹³¹: Եկող անգամ երբ գրես ինձի, յայտնիր թէ ստացա՞ծ ես: Եթէ կորսուած է, ուրիշ մը կը դրկեն:

- Շնորհակալ եմ այն գնահատութեանդ համար, որ ըրած ես «Որսորդ»ի մասին: Բաւական լաւ ընդունելութիւն գտած է: Մօտ 20 նամակ ստացած եմ գրագէտ ու գրասէր բարեկամներէ, որոնք գիտեն թէ Վիզէն Գլակը ես եմ: «Յուսաբեր»ը ընդարձակ թերթօն նուիրեց այդ գրուածքին (Վիմունի)¹³², անշուշտ առանց գիտնալու որ ես եմ հեղինակը: Ի հարկէ այս բոլորին մէջ քու եւ

Համաստեղի կարծիքին կարեւորութիւն կուտամ, ամենէն առաջ այն պատճառով, որ *անշահախնդիր* ընկերներ ենք, առանց որեւէ ակնկալութեան, միայն արուեստի սիրով՝ իրարու կապուած: Միւս գովեստները կ'անցնին աննշմար, մթնոլորտի եւ վայրկեանի խնդիր է: Ու ես որեւէ քայլ գրական ասպարէզին մէջ չեմ առներ, մերօրեայ խեղճուկ մարդոց գովեստները վայելելու համար:

Կ'ըսես.- «ղէի, շարունակի՛ր»։ ճիշդը ասած, արագ վագքի մը տրամադիր չեմ: Տարին մէկ-երկու կտոր հագիւ լոյս աշխարհի հանեմ: Գրականութեան միւս ճիւղը.- քաղաքականը, ինձմէ շատ ժամանակ կը խլէ եւ անհրաժեշտութեան հարկադրանքի տակ եմ: Իսկ գեղարուեստական գրականութիւնը ինձի համար *երգ* է, *աղօթք* է (քու խօսքով): Ու երբ, միմակութեանս մէջ երգել կամ աղօթել կ'ուզեմ, կ'ընեմ սարի ծայրը կեցած հովիտի մը պէս, որ ինքն իր ձայնէն կը յուզուի, եւ իր աղօթքին կը հաատայ: Ուրիշի համար չէ: Եթէ ուրիշն ալ յուզուեցաւ այդ հովիտի ձայնէն[,] լաւ. եթէ ոչ, հովիտը բան մը չի կորսնցներ:

- Մէն Միշէլ գրեթէ չեմ հանդիպիր. խեղճութիւն[ը] եւ տգիտութիւնը էյֆէլէն ատելի բարձր են: Այդ տղաներով չեմ զբաղիր: Եթէ բան մը ունենան, ի վերջոյ պտուղը պիտի տեսնենք, իսկ եթէ պտուղը չունին իրենց հանած աղմուկը բռշաներու կազ ու կոշիւր մնալու սահմանուած են¹³³:

- Ահարոնեանը լաւ[ա]ցած է, վտանգ չունի եւ լաւ կը զգայ իրեն:

- «Հ[այրենիք]» ամսագրին ի՞նչու բաներ մը չես դրկեր. չըլլա՞յ մեծ գրուածք մը պատրաստելու ետեւէ ես:

Ջերմօրէն եւ սիրով՝
Քու՝ Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ 1925էն ետք. Չարեան իր ընտանիքով Իտալիա փոխադրուած էր եւ մինչեւ 1930 քանի մը առիթներով Փարիզ այցելած:

² Ա. Ծառուկեան հեզնական շեշտով ակնարկութիւն մը ունի Չարեանի Պէյրութ ժամանումին. «Ներկայ է Մուշեղ Իշխանը, Եղուարդ Պօյաճեանը, բացակայ՝ Կարօ Սասունին, որ Եգիպտոս կը գտնուի եւ կրկին ու կրկին պատուիրած է մեզի որ յայտնենք իր «բանաւոր բացակայի» պարագան, որպէսզի յարգանքի պակաս մը չհամարէ իրեն հանդէպ եւ օրին մէկը, ո՛վ գիտէ, չեղլէ անակնկալ հարուած մը տայ չսպասուած պահու մը, կծու խօսքով մը կամ սուր բառով մը» (Անդրանիկ Ծառուկեան, *Մեծերը եւ... Միւսները*, Պէյրութ, Տպ. «Ալքափրէս», 1992, էջ 263):

³ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

⁴ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33:

⁵ Այս նամակներէն որոշ քաղուածքներ մէջբերած ենք մեր *Կոստան Չարեանի Շուրջ (Ուսումնասիրութիւն)* հատորին մէջ (Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998):

⁶ Կ'ակնարկէ բանաստեղծ Լեւոն Նայիրցիին (Լեւոն Մելիք-Դադայեան, ծննդեան ու մահուան թուականը անյայտ): Մեզի ծանօթ միակ աղբիւրը որ զայն կը յիշէ Բախտիար Յովակիմեանի բառարանն է, բայց հոն թուականներ չկան:

⁷ Կ'ակնարկէ Լեւոն Նայիրցիի յօդուածին՝ «Մի Վեճի Առթիւ», *Յառաջ*, 18 եւ 19 Յունուար 1930: Յօդուածին պատասխանած է՝ Գրասէր մը, «Հարցում Մը», *Յառաջ*, 23 Յունուար 1930: Բանավեճին շարունակութիւնը տես՝ Լեւոն Նայիրցի, «Հարցումի Մը՝ Պատասխանը», *Յառաջ*, 1 Փետրուար 1930, եւ Գրասէր մը, «Գրական “Անմեղութիւն”», *Յառաջ*, 6 Փետրուար 1930:

- ⁸ ճորճ Մորի գրչանունն էր անգլիացի վիպագիր ու դիւանագէտ Ճէյմս Մորիորի (James Morier, 1780-1849): Պարսկական ու արեւելեան թեմաներով տարբեր վէպերու շարքին, 1812ին ան հրատարակած է *A Journey Through Iran, Armenia and Asia Minor Through Constantinople in the Years 1808 and 1809* ուղեգրութիւնը:
- ⁹ Հաճի Պապան Մորիորի երկու հատորներու հերոսը եղած է. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan* (1824) եւ *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England* (1828):
- ¹⁰ Կ'ակնարկէ *Յաւաջի* հիմնադիր ու 1925-1957 խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանին (1884-1957), որ «Շ.» կը ստորագրէր իր խմբագրականները:
- ¹¹ Համաստեղ (Համբարձում Կելենեան, 1895-1966)՝ ամերիկահայ գրագէտ: 1928-1930ին ձեռնարկած էր արտասահմանեան իր միակ ճամբորդութեան:
- ¹² Համաստեղ Փարիզ հասած է Ապրիլ 1930ի վերջերուն եւ մէկ ամսուան կեցութենէ ետք, Մայիսի վերջերուն վերադարձած է Ամերիկա:
- ¹³ Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948)՝ արեւելահայ արձակագիր, քաղաքական գործիչ:
- ¹⁴ Կարօ Սասունի, «Ա. Ահարոնեան (Խորհրդածութիւններ Անոր Գրականութեան Մասին)», *Հայրենիք Օրաթերք*, Փետրուար 28 եւ 4 Մարտ 1930:
- ¹⁵ *Հայրենիք* (1899)՝ ամերիկահայ օրաթերք (այժմ՝ շաբաթաթերք):
- ¹⁶ *Յաւաջ* (1925-2009)՝ ֆրանսահայ օրաթերք:
- ¹⁷ Եղիա Գասպարեան (1895-1948)՝ ամերիկահայ նկարիչ ու թատերագիր:
- ¹⁸ Café de la Rotonde՝ Մոնփարնասի յայտնի սրճարան. հիմնուած՝ 1911ին. ան նշանաւոր գրագէտներու եւ արուեստագէտներու աւանդական հաւաքավայրերէն մէկը եղած է:
- ¹⁹ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 34:
- ²⁰ Ֆրետրիք Միստրալ (1830-1914)՝ ֆրանսացի բանաստեղծ, գրականութեան Նոպէլեան մրցանակակիր 1904ին: Հարիւրամեակը մեծ շուքով նշուած է 1930ին:
- ²¹ Կոստան Չարեան, «Միստրալը», *Հայրենիք Օրաթերք*, 4 Մարտ 1930. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատումար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1998, էջ 317-319:
- ²² Կ'ակնարկէ փարիզահայ երիտասարդ գրողներուն:
- ²³ «*Մենք ունենք ամբողջ մի երիտասարդութիւն, որը հազուագիւտ հայ ստեղծագործողների ծառի վրայ կատաղած միջատ է ձեւանում եւ լաւագոյն պարագային՝ ակնոցները պոչին դնող կապիկ: Աւելի լաւ չէ՞ր լինի - եթէ նրանք գրականութիւնը իսկապէս սիրում են - հաղորդուել մեծ գլուխ գործոցների հետ, աննախանձ պաշտել իսկական բանաստեղծութիւնը եւ համեստօրէն, սիրոյ եւ աշխատանքի իրենց այդ նուէրը մատուցանել հայ ընթերցող հասարակութեան*» (Չարեան, «Միստրալը»):
- ²⁴ *Նաւատումարի* մէջ այս պարբերութենէն (էջ 319) զեղչուած են բութը եւ «այր» բառը:
- ²⁵ 1930ի առաջին ամիսներուն, Չարեան գովիցերիական Ասքոնա քաղաքը կը գտնուէր:
- ²⁶ Միամանթօ (Ատոմ Եարճանեան, 1878-1915)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ²⁷ Տպուած է՝ «Rosonsehg»: Չարեան այստեղ փոխաբերական իմաստով կ'ակնարկէ արճարաններու անգործունեայ կեանքէն ազատելու անհրաժեշտութիւնը:
- ²⁸ Արմէն (1892-1960ականներ) եւ Սեդրաք Սասունի (1895-1936)՝ քաղաքական գործիչներ:
- ²⁹ Տպուած է՝ «Էպոպէյա», «Էկպոս»:
- ³⁰ Հայնրիխ Մանն (1871-1950)՝ գերմանացի վիպասան:
- ³¹ Կ'ակնարկէ Լ. Նայիրցիին:
- ³² Տպուած է՝ «թուականէն»:
- ³³ Տպուած է՝ «գրեր»:
- ³⁴ *Մեհեան* (1914)՝ պոլսահայ ամսաթերք, որմէ լոյս տեսած է եօթը թիւ՝ Չարեանի խմբագրութեամբ:
- ³⁵ Տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Թատրոնը (Համադրութիւն)», *Մեհեան*, Ապրիլ 1914, էջ 49-53. հմմտ.՝ Նոյն, *Նաւատումար*, էջ 93-101:

- ³⁵ Լեւոն Նալիբեկի, «Գրական «Անմեղութիւն»», *Յաւաջ*, 18 Փետրուար 1930:
- ³⁶ Ահարոնեան, Սասունի, Չարեան եւ Համաստեղ ծրագրած էին գրական ամսագրի մը հրատարակութիւնը, որ չէ իրականացած:
- ³⁷ Կ'ակնարկէ Չարեանի «Տատրագոմի Հարսը»ին, որ ամբողջութեամբ լոյս տեսած է *Հայրենիք* ամսագրի Ապրիլ 1930ի թիւին մէջ եւ զուգահեռաբար առանձին հատորով:
- ³⁸ Ռուբէն Դարբինեան (Արտաշէս Չիլինգարեան, 1883-1968)՝ *Հայրենիք* օրաթերթի եւ ամսագրի երկարամեայ խմբագիր:
- ³⁹ Տե՛ս՝ Ռ. Դարբինեանի Մարտ 1, 1930ի նամակը Չարեանին (Վարդան Մատթոսեան, «Նամականի Կոստան Չարեանի Եւ Ռուբէն Դարբինեանի», *Բազմավէպ*, 1-4, 2003, էջ 239):
- ⁴⁰ 1929ին ծայր տուած ամերիկեան (ապա՝ համաշխարհային) տնտեսական տագնապը իր ազդեցութիւնը ունեցած է *Հայրենիքի* նիւթական վիճակին վրայ եւ բաւական դժուարութիւններու պատճառ դարձած, ներառեալ՝ աշխատակիցներու հետ ընդհարումներու:
- ⁴¹ Կոստան Չարեան, *Օրերի Պատկեր*, Կ. Պոլիս, Տպ. «Տէր-Սահակեան», 1922:
- ⁴² Կ. Սասունիի «Քիրտերու Եւ Հայերու Ազատագրական Շարժման Փուլերը Եւ Անոնց Փոխ Յարաբերութիւնները» յօդուածաշարքը հրատարակուած է *Հայրենիք* ամսագրի Հոկտեմբեր եւ Դեկտեմբեր 1929, Յունուար, Փետրուար, Մարտ, Օգոստոս, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր 1930ի թիւերուն մէջ: Անոր յաջորդած է «Քիրտ Ազգային Կուսակցութիւնը» յօդուածը՝ ամսագրի Մարտ-Մայիս 1931 թիւերուն մէջ: Տե՛ս նաեւ՝ Կարօ Սասունի, *Քիրտ Ազգային Շարժումները Եւ Հայ-Քրտական Յարաբերութիւնները (ԺԵ. Դարէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Պէյրութ, Տպ. «Համազգային», 1969:
- ⁴³ Այդ յօդուածը լոյս չէ տեսած:
- ⁴⁴ Մայքըլ Արլէն (Տիգրան Գոյումճեան, 1895-1956)՝ հայագի անգլիագիր վիպագիր:
- ⁴⁵ Michael Arlen, "Confessions of a Naturalized Englishman," *Babes in the Wood*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Doran and Company, 1929, էջ 3-73: Հայերէն թարգմանութիւնը՝ Մայքըլ Արլէն, «Եւ Քսան Տարեկան Էի», *Յաւաջ*, 25-28 Փետրուար 1930:
- ⁴⁶ Արշակ Զօպանեան (1872-1954)՝ ֆրանսահայ բանաստեղծ եւ քննադատ:
- ⁴⁷ Զօպանեանի յօդուածին տուեալները չենք կրցած ձեռք բերել (հաւանաբար լոյս տեսած ըլլայ *Ապագայի* մէջ): Արլէնի մահուան առիթով գրուած յօդուածի մը մէջ, Բագարատ Թեւեան գրած է, թէ «Արշակ Զօպանեան եւ խուճբ մը ուրիշ գրողներ, այդ առթիւ յայտնեցին իրենց բողոքը, ծնունդ տալով թեր [ու] դէմ արտայայտութիւններու» («Մահ Մայքըլ Արլէնի», *Երջանիկ Տարեգիրք*, 1957, էջ 147):
- ⁴⁸ Գայթակրութեան քարը եղած է պատմութեան հերոսին մենախօսական արտայայտութիւնը, որուն ամէնէն ցայտուն հատուածները թարգմանաբար կը մէջբերենք. «Անկարող ցեղի որդի, վտարանդի ժողովուրդի մը բորբոսած վերջալոյսին ծնած, անազնիւ նահատակութիւններու եւ անարգ փախուստներու ժառանգորդ, ի՞նչ ըրած եմ արժանանալու լոկ անցանկալի ծառայի անձկալից ու յուսահատ մեծութեան: Ի՞նչ արուեստ կրնայ բխիլ հայէ մը: Ի՞նչ մեծութիւն: Ի՞նչ արժանի բան: Ո՛վ Հայաստան, ո՛վ անսիրելի պոռնիկ, դուն քեզ այս ու այն նուաճողին առջեւ ստորնանալով, ինչո՞ւ չէիր կրնար մեռնիլ արժանաւորապէս, ինչո՞ւ չմեռար Նինուէի, Կարկեմիչի, Բաբելոնի հետ: Ապա ձինկիդ Խանը մոռացում առաջարկեց քեզի: Ու դուն անկէ ալ խոյս տուիր: Որպէս մեռել, կրնայիր հետաքրքրել հին ժամանակներու պատմաբանները: Հայաստանի ժողովուրդը, զոր հիմա Արմենիա կը կոչենք՝ պիտի ըսէին պատմաբանները, 'ժամանակին ռազմիկներու ցեղ մըն էին: Հազիւ թէ անհրաժեշտ է աւելցնել, սակայն, որ իրենց ծառայամիտ ու ապաստեցած շառաւիղները իրենց ցեղին երբեմնի մեծութեան ո՛չ մէկ նշան կը ցուցաբերեն': Այո, դուն հետաքրքրական դիակ

մը պիտի ըլլայիր: Բայց, ողջուցդ, տաղտուկ ես բոլորին եւ բեռ՝ զաւակներուդ: Հրեաները, որոնց հանճարը կը ծառայէ Արեւմուտքի ժողովուրդներուն, եւ գիրար՝ քաջալերութեամբ, երկրագունդը ժառանգած են: Դուն, ոչինչ նուաճելու ատակ, ոչ իսկ ներգաշնակութիւն, միասնականութիւն, ազատում նախանձէ կամ մոռացում, սողակած ես՝ յոգնատանջ նահատակութեան գինարբուքի մէջ, ուղին գտնելով պատմութեան ներբաններուն քովէն, քսաներորդ դարուն: (...) Դաշնակիցներուն ի նպաստ կը կռուիս թուրքերուն դէմ: Չաւակներդ կը մեռնին, արիւնդ կը հոսի ազատութեան համար պատերազմին: Հանգստացիր: Ոչ մէկուն հոգն է, թէ որո՞ւն համար կը կռուիս, իսկ քու շահելիք միակ ազատութիւնը՝ տան մը սեմէն մէկ ուրիշը երթալու ազատութիւնը պիտի ըլլայ: Կը կարծե՞ս որ կրնան մեղքնալ քու տառապանքներուդ վրայ: (...) Արեւմուտքի ժողովուրդները այլեւս անկարող են հաճոյք քամել քեզ խղճալէն: Անոնք ճանճրացած են քրիստոնէութենէդ, ջարդերէդ, գանգատներէդ, գոյութենէդ: Իսկ զաւակներդ միայն աղբ են երկրի երեսին» (Arlen, “Confessions” էջ 56-59):

⁴⁹ Կ. Ս. [Կարո Սասունի], «Մայքըլ Արլէնի Պարագան», *Յառաջ*, 12 Մարտ 1930: Անգլիագիր գրագէտը Dikran M. Arlen ստորագրութեամբ նամակով մը հակադրած է. տե՛ս՝ «Մայքըլ Արլէն Կը Խօսի», *Յառաջ*, 30 Մարտ 1930: Ան ըսած է. «*Ես ի՞նչ պէս կրնամ Հայու կամ Հայաստանի դէմ նախատական բան գրել. չե՞ որ ստով ինքզինքս նախատած կ'ըլլամ: Ամէն տեղ եւ միշտ ըսած եմ թէ Հայ եմ: Շարունակ աշխատած եմ Հայը ներկայացնել իբրեւ հերոսական ժողովուրդ մը: Հայ հայրենասէրի ոգին, ամէն տեղ երեւան կու գայ գրութիւններու մէջ: Կը ցաւիմ որ գրութեանս ոգին չեն հասկցած»:*

⁵⁰ «Անգիտաց Անպէտ» (խմբագրական), *Յառաջ*, 9 Մարտ 1930:

⁵¹ 1929ին Կարո եւ Լէոյա Սասունիները արդէն կ'ապրէին Շաւիլի արուարձանը իրենց զաւակներուն հետ (Էլլէն Բիւզանդ. «Մեր Աագ Ընկերները Փարիզում», *Հայրենիք Ամսագիր*, Դեկտեմբեր 1963, էջ 9):

⁵² Մաննիկ Պերպլեւեան (1885-1960)՝ ֆրանսահայ, ապա եգիպտահայ գրագիտուհի, Ռեթոն Պերպլեւեանի դուստրը:

⁵³ Այս նամակը մեզի հասած չէ:

⁵⁴ Չարեան Ահարոնեանի մասին որեւէ գրութիւն հրատարակած չէ, իսկ Մարտչլի մէջ որեւէ յոբելեանական գիրք լոյս չէ տեսած:

⁵⁵ Կոստան Չարեան, «Տատրագոմի Հարսը», *Հայրենիք Ամսագիր*, Ապրիլ 1930, էջ 1-44:

⁵⁶ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33:

⁵⁷ Կ'ակնարկէ փարիզեան թաղամասերէն Մոնփառնասին (Montparnasse՝ Պառնաս լեռ, ֆրանսերէնով), համբաւատոյ՝ գրական-գեղարուեստական շրջանակներու մէջ, եւ տեղոյն Rotonde (Ոլորով) եւ La Coupole (Գմբէթ) սրճարաններուն: Վերջինս հիմնուած է 1927ին:

⁵⁸ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Նոյեմբեր 1977, էջ 38:

⁵⁹ Վենետիկի եւ կարգ մը իտալական այլ հանրապետութիւններու առաջնորդ (իտալերէն բրբ. doge):

⁶⁰ Տպուած է՝ «վօնիտ»:

⁶¹ Աւետիս Ահարոնեան, «Կոստան Չարեան», *Հայրենիք Ամսագիր*, Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր 1930:

⁶² Կոստան Չարեան, *Տատրագոմի Հարսը*, Պոստրն, Տպ. «Հայրենիք», 1930:

⁶³ *Չուարթնոց* (1929-1931, 1937-1939, 1947-1948, 1955-1966)՝ ֆրանսահայ գրական պարբերաթերթ (խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան): Լոյս տեսած է նաեւ իբրեւ տարեգիրք (1937 եւ 1944):

- ⁶⁴ *Անահիտ* (1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ ֆրանսահայ գրական հանդես (խմբագիր՝ Ա. Չօպանեան):
- ⁶⁵ Արշամ Խոնդկարեան (1881-1965)՝ ֆրանսահայ քաղաքական գործիչ, գրականագետ:
- ⁶⁶ Գրչանունն է Բենիամին Թաշեանի (1898-1971)՝ եգիպտահայ գրադատ, մանկավարժ ու խմբագիր:
- ⁶⁷ *Յուսաբեր* (1914)՝ եգիպտահայ օրաթերթ:
- ⁶⁸ Ալենունի, «Գրականություն Եւ Արուեստ», *Յուսաբեր*, 17 Մայիս 1930, էջ 2:
- ⁶⁹ Փարիզի Հայ Գրական Ակումբը հիմնում է Նոյեմբեր 1928ին: Նպատակ ունի կազմակերպել գրական ժողովներ, դասախոսություններ եւ հրատարակություններ: Գրական երեկոները տեղի կ'ունենային Հոկտեմբերին մինչեւ Յունիս: Հրատարակած է յոդուածներու ժողովածու մը (*Հայ Մշակոյթի Օր*, Փարիզ, Imp. de Navarre, 1932, տե՛ս՝ էջ 153-155՝ տեղեկություններու եւ զեկոյցներու մասնակի ցանկին համար):
- ⁷⁰ Այդ յոդուածը լոյս չէ տեսած:
- ⁷¹ Եղիա Գասպարեան, «Տրդատ», *Հայրենիք*, Մարտ 1930, էջ 14-42, հմնտ.՝ Նոյն, *Տրդատ եւ Ուրիշ Տասը Թատրերգություններ*, Գահիրե, Տպ. «Յուսաբեր», 1959, էջ 7-63:
- ⁷² Համաստեղ կրկին արտասահման ճամբորդած չէ:
- ⁷³ Շաւարշ Միսաբեան Աթենք մեկնած էր՝ Մայիս 28ի առիթով բանախօսելու (Շահնազար Քէօթահեան, *Յուշեր Ու Նիշեր. Անձեր Ու Անգրքեր Նախատեղեռնէն Մինչեւ Ներկայս*, Լոս Անճելըս, Տպ. «Ալքո», 1990, էջ 228):
- ⁷⁴ Կոստան Չարեան, «Ֆետայիները», *Յառաջ*, 1 Յունիս 1930, էջ 2:
- ⁷⁵ Աւետիս Ահարոնեանի քառասնամեայ յոբելեանը նշուած է ամբողջ Սփիւռքի տարածքին 1930ին: Փարիզեան տօնակատարությունը տեղի ունեցած է 10 Մայիս 1930ին, Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնին մէջ («Ա. Ահարոնեանի Գրական Յոբելեանը Սորպոնի Մէջ. 3500 Հանդիսականներ Խանդավառութեամբ Կ'ողջունեն Յոբելեարը», *Յառաջ*, 13 Մայիս 1930, էջ 1: Գրագէտին ճառը լոյս տեսած է առանձին՝ Ա. Ահարոնեանի *Ճառը (Արտասանուած Իր Գրական Քառասնամեայ Յոբելեանին Սորպոնի Սրահը 1930 Մայիս 10-ին)*, Գահիրե, Տպ. *Յուսաբեր*, 1930):
- ⁷⁶ Շփոթած է Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանի առաջին նախագահ Աւետիք Սահակեանի հետ, որ Պէյրոս կ'ապրէր: Արեւելահայ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը (1875-1957) 1926-1930ին Հայաստան կը գտնուէր, ուրկէ վերադարձաւ Փարիզ 1930ին՝ ընտանիքին մօտ, եւ վերջնականապէս Հայաստան ներգաղթեց 1936ին:
- ⁷⁷ «Կ. Չարեանի Նամակները՝ Կ. Սասունիին», *Բագին*, Մայիս 1978, էջ 33-34:
- ⁷⁸ Թուականը կրնայ սխալ տպուած ըլլալ. տե՛ս՝ Մեպտեմբեր 29, 1930ին գրուած Ժ. նամակին առաջին տողերը («Հաբաթ մը առաջ ստացած եմ նամակդ»):
- ⁷⁹ Տպուած է՝ «մոռցար»:
- ⁸⁰ Կ'ակնարկէ 1930ի սկիզբներուն Արարատ լեռան շուրջ տեղի ունեցած քիւրտ-քրքական բախումներուն, որոնք ուղղուած էին քրտական ըմբոստությունը ճնշելու: ՀՅԴ որոշակի օժանդակություն ցոյց տուած է ըմբոստներուն, ներառեալ՝ զինուորական ղեկավարներէն Չիլան պէյի (Արտաշէս Մուրատեան) մասնակցությունը: Հայ-քրտական զինակցութեան մասին, տե՛ս՝ Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Editions Karthala, 2004, էջ 350-376:
- ⁸¹ Ամենուրեք տպուած է՝ «Միսթրար»:
- ⁸² Թլկատինցի (Յովհաննէս Յարությունեան, 1860-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ⁸³ Տե՛ս՝ «Միսթրարի Տօները», *Յառաջ*, 14 Մեպտեմբեր 1930, էջ 3:

- ⁸⁴ Վիրգիլիոս (Ք.ա. 70-19)՝ հռոմեացի դիցազներգակ բանաստեղծ:
- ⁸⁵ Ժամանակային շփոթ մը կայ, քանի որ Չարեանի նամակը գրուած էր չորս օր առաջ՝ 25 Սեպտեմբերին:
- ⁸⁶ 22 Նոյեմբեր 1930ի իր նամակին մէջ, Փրակայէն նոր ժամանած Ռէնը գրած է *Հայրենիքի* խմբագիր Դարբինեանին. «*Ինձ մեծ պատիւ ըրած էին՝ որոշելով Փարիզ ուղարկել: Այդ որոշումը կայացրել էին Շաւարշի մէկ յայտարարութեան վրայ, որ իբր թէ՛ «Յառաջ»ի մէջ պիտի աշխատեմ՝ վարելով Հայաստան եւ Ռուսաստան բաժինները, որից ա՛յնքան աղքատ է այդ թերթը: / Ես եկայ, բայց Շաւարշը արդէն մեկնած էր Յունաստան: Բիւրօն գրեց նրան դալուս մասին, իսկ նա պատասխանեց, թէ մինչեւ Փարիզ չժամանի, չի կարող այդ մասին կարգադրութիւն անել: Դեռ մինչեւ հիմա դալիս է...*» («Ռէնի Նամակները», *Հայրենիք*, Օգոստոս 1963, էջ 24):
- ⁸⁷ Բրտական ըմբոստութեան ճնշումին լուրը, ըստ էութեան, ճիշդ չէր: Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի, «Բրտական Շարժումը (Ներկայ Կացութիւնը)», *Դրօշակ*, Յունուար-Փետրուար 1930, էջ 12: Ըմբոստութիւնը ճնշուած է Սեպտեմբեր 1930ին (Tachjian, էջ 376):
- ⁸⁸ Կ՛ակնարկէ Չարեանի *Երեք Երգեր* հատորին:
- ⁸⁹ Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեան (1864-1948)՝ եկեղեցական եւ բանասէր, Ատրպատականի Հայոց Թեմի առաջնորդ՝ 1909էն սկսեալ:
- ⁹⁰ Վազգէն Շուշանեան (1903-1941)՝ ֆրանսահայ գրագէտ եւ քաղաքական գործիչ:
- ⁹¹ Վազգէն Շուշանեան, «Նամակ խմբագրութեան», *Յառաջ*, 25 Հոկտեմբեր 1930, էջ 3: 22 Դեկտեմբեր 1930ի նամակին մէջ, Ռէն գրած է Դարբինեանին. «*Վազգէն Շուշանեանի ելոյթը գրգռիչ էր, պրովոկացիոն: Խոնդկարեանը միայն օբյեկտ է՝ հատուածական հարցը քրքրելու. նամակագիրը մի խմբակի պարզ արտայայտիչն է: Ինչպէս այստեղ, նոյնպէս եւ շատ տեղեր զանդուածները հեռու են նման մտայնութիւնից, որ հարուած է եւ մեր դատին եւ մեր կուսակցութեան: / Եթէ Վազգէնի նամակը գրուած լինէր կորրեկտ ոճով, անկեղծութեամբ եւ սրտցաւութեամբ, այդ պարագային կարելի էր թերեւս համաձայնուել նրա նամակի միայն մէկ կէտի մասին. այն է, որ «Հայրենիք» ամսագրի տեսութիւնը պէտք է յանձնել դաշնացական մտաւորականի (...): Եթէ կուսակցական ակնոցը մէկ կողմ դնենք եւ վերցնենք զուտ մարդկայնութիւնը, այստեղ եւս արդարանալիք բան չունէք» («Ռէնի Նամակները», էջ 25):*
- ⁹² Գուրգէն Մահարի (1903-1969)՝ հայրենի բանաստեղծ եւ արձակագիր:
- ⁹³ «Ճամբորդի Չգայարանքով», *Յառաջ*, 23 Նոյեմբեր 1930. նաեւ՝ «Բանաստեղծութիւնը Երեւանի Մէջ», *Յառաջ*, անդ:
- ⁹⁴ Շաւարշ Նարդունի (1898-1968)՝ ֆրանսահայ գրագէտ:
- ⁹⁵ Պուլվար Սէն-Միշէլ՝ Փարիզի Լատինական Թաղամասի կարետը պողոտաներէն մէկը, հարուստ՝ գրական սրճարաններով:
- ⁹⁶ «*Եւրոպայի գրական սրճարանները ամէն տեղ էլ նոյնն են: (...) Փոքրիկ գրական «իշխաններ» եւ ոտանաւորող ճնճողուկներ: / Ինչպէս գաղթահայութեան Սէն Միշէլում: Լերկ եւ ամբարտաւան երեսներ, մաղձով եւ նախանձով ծեփուած արտայայտութիւններ, հոգեկան խեղճութիւններ եւ մտքի կաղեր: / Ցեց եւ մզլոտութիւններ, կատուի թաթ եւ աւանակի նայուածք: Զրալի երգիծաբանութիւն եւ Սամաթիոյ կամ Սկիւտարի արուարձաններից եկած, պառուած եւ ցեխերի մէջ տապալտող գեղագիտութիւն» (Կոստան Չարեան, «Կեսարը Եւ Մի Բաժակ Գինի», *Հայրենիք*, Նոյեմբեր 1930, էջ 24. հմմտ. նոյն՝ *Երկեր*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1975, էջ 629):*
- ⁹⁷ Կ՛ակնարկէ «Բանկօօպը Եւ Մամութի Ոսկորները» վէպին, որ սկսած է լոյս տեսնել Նոյեմբեր 1931ին:
- ⁹⁸ Արշակ Չօպանեան, «Բրոնիկ», *Անահիտ*, Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 105-122:
- ⁹⁹ *Դրօշակ* (1891)՝ ՀՅԴ պաշտօնաթերթ: Մասունի աշխատակցած է 1925-1931ին:

- ¹⁰⁰ 1931ին Սասունի *Դրօշակի* մէջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածները.-«Քրդական Շարժումը (Ներկայ Կացութիւնը)», Յունուար-Փետրուար 1931, էջ 11-14. «Մայիսեան Ապստամբութեան Հետեւանքները», Յունիս 1931, էջ 131-134. «Բոլշեւիզմը Անեղի Մէջ», Յուլիս-Օգոստոս 1931, էջ 186-189. «Ինքնակոտորեան Բարոյականը», Նոյեմբեր 1931, էջ 259-261: Բացի վերը յիշուած հայ-քրտական յարաբերութիւններուն նուիրուած յօդուածաշարքին վերջին մասէն, Սասունի *Հայրենիք*ին մէջ այլ քաղաքական գործեր հրատարակած չէ այդ թուականին:
- ¹⁰¹ Վիզէն Գլակ, «Ուրտորդ», *Հայրենիք*, Մարտ 1931, էջ 1-20:
- ¹⁰² Ըստ երեւոյթին, այս թուարկումը նկատի ունեցած է խումբին սկզբնական կորիզը: Այս անուններուն պէտք է աւելցնել Նշան Պէշիկթաշլեանը, Ռաֆայէլ Չարդարեանը, Գեորգ Գեղարքունին, Բիզանդ Թօփալեանը, Փայլակ Միքայէլեանը, Արշամ Տատրեանը, Չարեհ Որբունին եւ Շահան Շահնուրը: Հրանդ Բալուեան «Մենք»ի մաս կազմած չէ:
- ¹⁰³ Ոստանիկ (Յովհաննիսեան, 1896-1954)՝ իրանահայ բանաստեղծ: Մինչեւ 1934 ապրած է Փարիզ:
- ¹⁰⁴ Հրանդ Բալուեան (1904-1968)՝ ֆրանսահայ խմբագիր:
- ¹⁰⁵ Նիկողոս Սարաֆեան (1902-1972)՝ ֆրանսահայ բանաստեղծ ու արձակագիր:
- ¹⁰⁶ Ղեւոնդ Մելոյեան (1877-1967)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:
- ¹⁰⁷ Հրաչ Սարգիսեան (1892-1954)՝ ֆրանսահայ թատերագիր:
- ¹⁰⁸ Յարութիւն Ֆրենկեան (1900-?)՝ ֆրանսահայ գրատէր:
- ¹⁰⁹ Կակնարկէ *Մենք* պարբերաթերթին, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է Ապրիլ 1931ին:
- ¹¹⁰ *Չուարթնոց*ը շարունակած է լոյս տեսնել մինչեւ 1931ի վերջերը:
- ¹¹¹ «Գալով՝ Մենք՝ ին, անոր կեանքը աւելի կարճ եղաւ: Առանց ընտրութեան ներս առնուեցան երիտասարդ գրողներ, եւ սակայն այդ գրողներու մէջն ալ մտաւորական, գաղափարական ու բարոյական կապ գոյութիւն չունէր: Թերթատեցէք պարբերականին հինգ թիւերը, համոզուելու համար, որ ամէն մէկ թիւին մէջ ստորագրուած գրութիւններէն շատերը զիրար կը հակասեն: Մէկը միւսը կը ժխտէր, եւ կեդրոնական գաղափար մը չի կար բոլորը իրարու շողկապող: Թերթը մէկ քանիներու ձեռքը գործիք մը դարձաւ ապերասան յարձակումի, յանդուզն անուանարկութիւններու, կուռքեր տապալելու եւ դժգոհութեան ընդհանուր ալիք մը բարձրացնելու: Ան ալ պատմութեան անցաւ, տխուր յիշատակ մը ձգելով միայն» («Ամսօրեակ», *Կեանք Եւ Արդեւտ*, Փետրուար 1937, էջ 43): Գրութիւնը հաւանաբար ամսաթերթի խմբագիրներէն Սկրտիչ Պարսամեանի գրիչին կը պատկանի:
- ¹¹² Գ.Ա.Թ, Կոստան Չարեանի Ֆոնտ, թիւ 57:
- ¹¹³ Սասունիի երկտողին տակ, նոյն բացիկին մէջ, Հրանտ Սամուէլ գրած է.
«Յարգելի պ. Չարեան,
Համաձայն եմ պ. Կարօ Սասունիի: Կարող [էք] հասցէիս դրկել Ձեր յարմար նկատած քանակութեամբ, որոշելով pourcentageը: Վաճառուածներու փոխարժէքը կը հաշուակցիմ երեք ամիսն անգամ մը, ինչպէս կ'ընեմ Ֆրանսական հրատարակչական տուններուն հետ:
Յարգանքներով
ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ»
- ¹¹⁴ Տե՛ս՝ Ֆլիթ, «Կ. Չարեան Միլանի Ուսանողութեան Մէջ», *Հայրենիք*, 24 Մարտ 1931, էջ 2:
- ¹¹⁵ Այսինքն՝ Հրանդ Բալուեանը:
- ¹¹⁶ Կոստան Չարեան, «Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուարթնոց*, Յուլիս 15, 1931, էջ 42-45եւ Հոկտեմբեր 1, 1930, էջ 84-88. հմմտ.՝ նոյն, *Նաւատոմար*, էջ 320-335:

¹¹⁷ Կոստան Չարեան, «Անցորդը Եւ Իր Դամբան», *Հայրենիք*, Հոկտեմբեր 1926-Փետրուար 1928. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 9-360:

¹¹⁸ Տպում է՝ “simplification”:

¹¹⁹ Կոստան Չարեան, «Արեւմուտք», *Հայրենիք*, Օգոստոս 1928-Յունուար 1929. հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր*, էջ 363-473:

¹²⁰ Տե՛ս՝ Հրանտ Սամուէլի բացիկը, գոր կը մէջբերենք ստորեւ.-
«Փարիզ, 19 Մարտ 1931

Յարգելի պ. Չարեան,

Ստացայ Ձեր զրկած գրքերը.

8 օրինակ ակատրիական թուղթով եւ

4 “հորանտական”:

Ձեր առաջարկած 25%ը բաւարար չէ ինծի համար, որովհետեւ առհասարակ հայ յաճախորդը գեղջ կը պահանջէ գնած գրքին վրայ. յետոյ բազմաձախս է գրատունս: Սակայն եթէ չէք կարող հաւանիլ աւելիին, կ'ընդունիմ: Յարգ. publicit    չէ եղած Ձեր գրքի մասին: Ի՞նչ կարգադրութիւն ըրած էք առ այդ: Առանց publicit ի դժուար է գիրք սպառել: Թերթերու զրկած էք «Ստացանք»ի եւ գրախօսականի համար:

Ես պիտի աշխատիմ կարելին ընել՝ շուտով սպառելու համար ինծի զրկուած օրինակները: Թէեւ, պէտք է ըսել, թէ գիրք սուղ է ընթերցող միջակ Հայուն համար. յետոյ կայ տնտեսական տագնապը, որ ծանր կը կշռէ բոլորին վրայ:

Յարգանքներով՝

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ»

Բացիկը Չարեանի կնոջ՝ Թագուհի Շահնագարեանի կողմէ վերառաքուած է Ասքունա, 20 Ապրիլ 1931 դրոշմակնիքով: Ասոր պէտք է վերագրել ուշացումը (Գ.ԱԹ, Կոստան Չարեանի Ֆոնոս, թ. 57):

¹²¹ «Երեք Երգեր»ու հրատարակութիւնը հովանաւորած է ամերիկահայ ցկարիչ Յովսէփ Փուշմանը:

¹²² Կ'ակնարկէ իր աւագ որդիին՝ Վահէ Չարեանին (1913-1985):

¹²³ Չարեան հետապնդած է իր գաւակին կրթաթոշակը հոգալու հարցը: Ի վերջոյ, Վ. Չարեան յաճախած է Միլանի Համալսարանը, ուր Չարեան ընտանիքը ստիպուած էր փոխադրուիլ 1932ին:

¹²⁴ Նամակին ամսաթիւը տպուած է իբրեւ 12-3-31, սակայն կը թուի, թէ թիւրքերէցում մը կամ տպագրական սխալ մը եղած է, դատելով նամակին բովանդակութենէն:

¹²⁵ Կոստան Չարեան, *Երեք Երգեր Ասելու Համար Վիշտը Երկնքի Եւ Վիշտը Երկրնքի*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1931:

¹²⁶ Հրանտ Սամուէլ(եան) (1891-1977)՝ ֆրանսահայ խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ: Հիմնած է Արեւելեան Գրատունը Փարիզի մէջ, որ մինչեւ այսօր կը գործէ:

¹²⁷ Ակնարկութիւնը, հաւանաբար, «Ռոտորը»ի մասին է:

¹²⁸ Տպում է՝ «Ս. միշիլեան»:

¹²⁹ Տե՛ս՝ Հ. Սամուէլի Արեւելեան Գրատան ծանուցումը: Գիրքին գինը նշուած էր 60 եւ 75 ֆրանք (*Յառաջ*, 24 Ապրիլ 1931):

¹³⁰ Տե՛ս՝ Կարօ Սասունի, «Երեք Երգեր» (Ասելու Համար Վիշտը Երկրի Եւ Վիշտը Երկնքի) Կոստան Չարեանի», *Յառաջ*, 24 եւ 27 Մայիս 1931:

¹³¹ Կարօ Սասունի, *Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով*, Փարիզ, Imp. de Navarre, 1931:

¹³² Վէմունի, «Գրականութիւն Եւ Արուեստ», *Յուսաբեր*, 28 Մարտ 1931, էջ 2:

¹³³ Ըստ երեւոյթի, Սասունի տակաւին չէր տեսած *Մենքի* առաջին թիւը, որ հրատարակուած է Ապրիլ 1931ին (կամ թերեւս հրապարակ իջած էր նամակին գրութենէն

Եւրո) Եւ ուր Վազգէն Շուշանեան խիստ յարձակողական գրախօսական մը ունէր
«Տատրագոմի Հարսը»ի առիթով, գոր կոչած էր «մտքի ընդարձակ գիջութիւն»:

THE LETTERS OF GARO SASUNI AND KOSTAN ZARIAN
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Garos Sasuni (1889-1977) was a well-known figure in Armenian politics during the twentieth century as a member of the Armenian Revolutionary Federation. During 1914-1921, he fought on the Caucasian battlefields, was an MP of the Republic of Armenia and was governor of the province of Shirak. During the anti-Soviet uprising of February 1921, he was appointed the Minister of Interior Affairs of the Committee for the Salvation of the Fatherland. After the end of the uprising, he became an exile, and during the next five decades he was actively engaged in political and journalistic life. Besides, he taught and wrote, both in Paris and in Beirut, where he died. Sasuni published around twenty books on history, politics, and literature as well as his memoirs.

During his Paris years, in the 1920s and early 1930s, Sasuni was also active in the literary and cultural life of the community. He became acquainted with the writer Kostan Zarian (1885-1969). The two regularly wrote to each other 1930-1931. Six letters from Zarian to Sasuni were first published in the *Pakin* monthly during 1977-1978. Notwithstanding an editorial note stating that 15 letters would be published, no other letters were published. The whereabouts of the originals of these letters is unknown to us. Here we publish the six letters with certain corrections, alongside the full set of letters addressed from Sasuni to Zarian, with annotations. The originals of this set are kept in the Yerevan Museum of Literature and Art.